

Inhoudsopgave

Thema Dierproeven en de toekomst van de dierethiek		Onderwijzer	14
Inleiding	2	<i>Monique Janssens</i>	
<i>Frans Stafleu</i>		Algemeen	
De ethiek uit het keurslijf	2	Overheidsbeleid inzake bio-ethiek (VWS)	15
<i>Jac. Swart</i>		<i>Sicco Kuijper</i>	
Theorie en praktijk in de dierproevenethiek	5	Uit de Vereniging	
<i>Jan Vorstenbosch</i>		Dieren in context	16
Dierproeven en onze verantwoordelijkheid tot ethisch handelen	6	Boekbesprekingen	
<i>Maartje Hoogzaad</i>		B. Molewijk: Risky Business.	17
De publieke verantwoording van dierproeven	8	<i>Carlo Leget</i>	
<i>Janne Kuil</i>		J. Vorstenbosch: Zorg	18
Empirisch onderzoek naar morele oordeel- vorming bij genetische modificatie van dieren	10	<i>Monique Janssens</i>	
<i>Tjard de Cock Buning</i>		G. den Hartog, I. de Beaufort (red.): Een hoge prijs voor een kind	19
Respect voor proefdieren	12	<i>Joke de Witte</i>	
<i>Frans Stafleu</i>		F. Takes: Het recht te weten	21
		<i>Carla Bal</i>	

Column

Een blanke lelie-bloem en een gedreven

Van de Redactie

Alles is weer ruimschoots begonnen, eerst de basisscholen, dan de middelbare scholen, vervolgens het academisch jaar. Als u dit leest is Prinsjesdag ook alweer even achter de rug. Iedereen zit weer op zijn post. Ik weet niet hoe het u vergaan is, maar ik kijk met weemoed terug op een heerlijke vakantie, waarin de uitdaging van de dag eruit bestond per fiets van A naar B te geraken via een zo plezierig mogelijke route, op de juiste plekken af te stappen om een hoop oude stenen te bezichtigen, en op de juiste momenten de ingrediënten voor een eenvoudige maaltijd te bemachtigen. Bij afwisselend landschap en in goed gezelschap kan ik dat weken volhouden. Dat ene goede maar dunne boek dat voor alle zekerheid meegaat in de tas blijft meestal ongelezen.

Kon je die rust en die eenvoud van leven maar meenemen in je drukke bestaan thuis! Eén doel per dag najagen, in plaats van die vele minidoelen, die bovendien gefrustreerd worden door alles wat anderen die dag van je willen. Ik probeer het wel, door in elk geval aan één doel tegelijk te werken, per uur of per dagdeel, en me niet te laten afleiden door al het andere wat nog moet gebeuren. Dat is mijn eigen kleine tijdbeheersysteem, en het werkt (meestal) nog ook. Zo is mijn doel voor dit laatste uur van de dag bescheiden: een redactioneel stukje schrijven voor de Nieuwsbrief van de NVBe. Dus als ik het kort houd, kan ik met een boek in bed. Mmm! Ik groet u!

Monique Janssens

Thema dierproeven en de toekomst van de dierethiek

Inleiding

Op 2 november gaat het in de jaarlijkse ledenvergadering van de NVBe over 'de toekomst van de dierethiek'. Dit themanummer bevat reeds een voorproefje van deze discussie, toegespitst op de problematiek rondom dierproeven. De (moderne) dierethiek is relatief jong. Zij begon zo in de jaren zestig met het boek *Animal Machines* van Ruth Harrison tegen de intensieve veehouderij. In begin jaren zeventig werd de discussie uitgebreid met het boek *Animals, Man and Morals*, geschreven door sociologen en filosofen uit Oxford (red. Richard Ryder). Dit boek werd gerecenseerd door de Australische filosoof Peter Singer en uit deze bespreking kwam een eigen boek voort: *Animal Liberation*. Dit puur op utilistische leest geschoeide boek werd het standaardwerk voor de dierenbescherming. Bij Peter Singer voegde zich al snel een deontologische medeverdediger van de dieren, namelijk Tom Regan.

Beide auteurs zijn in onze dagen nog steeds belangrijke, zo niet de belangrijkste, spelers in het debat. De vraag rijst nu of het debat over de morele betekenis van dieren de platgetreden paden van deontologie en utilisme niet eens moet verlaten? Ja, zegt Sjaak Swart, die in zijn bijdrage een voorproefje geeft van zijn pre-advies voor de vergadering van 2 november. Swart betoogt dat de discussie rondom dierproeven het keurslijf van het utilisme moet verlaten en ook andere invalshoeken moet kiezen zoals eco-ethiek, zorgethiek etc. Interessant is om hier de bijdrage van Jan Vorstenbosch naast te leggen. Waar Swart betoogt dat op dit moment de utilistische aanpak in de praktijk onlosmakelijk met de beoordeling van dierproeven is verbonden, stelt Vorstenbosch dat nu juist ter discussie. Hij laat zien dat er in werkelijkheid elementen zijn aan te wijzen die juist niet utilistisch zijn. Hoe zit dat? Betoogt Swart iets waarvan Vorstenbosch al zegt dat het reeds het geval is? Lees het zelf voor verdere nuancerings!

Geheel in stijl met de traditie hebben we ook een auteur die langs Kantiaanse weg dieren binnen ons morele domein brengt. De grondvorm van deze manier van redeneren zien we vaak in het debat. Waar Kant de rationaliteit van de mens als reden geeft voor menselijke waardigheid, daar worden door Kantiaans redenerende deelnemers aan het debat eigenschappen die dieren gemeen hebben met mensen als grond genomen voor de gedachte dat we directe plichten tegenover hen hebben. Bij Kant zijn dit slechts indirecte plichten. Lees de bijdrage van Maartje Hoogzaad en ontdek dat je heel wat genuanceerder dan ik nu doe op elegante en Kantiaanse wijze voor dieren kunt opkomen.

Janne Kuil, beleidsmedewerker bij de Dierenbescherming, gaat in op een essentieel deel van het debat, namelijk de manier waarop de onderzoekers hun dierexperimenteel werk rechtvaardigen. Zij betoogt dat men daar nogal wat steken laat vallen, en dat daarom een morele dialoog in de publieke discussie wordt gefrustreerd.

Over de publieke discussie gaat ook Tjard de Cock Bunings bijdrage. Hij analyseert hoe deelnemers aan het debat de discussie werkelijk voeren en constateert dat de academische ethiek daar niet één op één mee strookt.

Ten slotte volgt er nog een bijdrage van mij, waarin ik mij verzet tegen het spreken van 'respect voor proefdieren'. Ik stel dat het niet hard te maken valt dat wij respect hebben voor proefdieren, en daarom deze term ook niet in deze context moeten gebruiken. Ik eindig met de stelling dat een nieuwe ethiek niet nodig is, zolang we de uitwerking van de oude nog niet goed uitvoeren. Al met al moet ik constateren dat de roep om een nieuwe ethiek in deze nieuwsbrief niet erg sterk is, alleen Sjaak Swart geeft een voorzet. Reden te meer om de discussie voort te zetten op de jaarvergadering van 2 november, ik zie u dan!

Frans Stafleu

Thema dierproeven en de toekomst van de dierethiek

De ethiek uit het keurslijf

Jac. Swart

Sinds het begin van de jaren zeventig van de vorige eeuw is er veel aandacht voor het lot van dieren in onze samenleving. Startpunt van deze ontwikkeling is het in 1975 gepubliceerde boek *Animal Liberation* van de Australische filosoof Peter Singer. Het boek van Singer gaf de aanzet tot de opkomst van een wereldwijde dierenrechtenbeweging (Singer, 2003).

Singer citeert in zijn boek met grote instemming de beroemde uitspraak van Jeremy Bentham van bijna twee eeuwen daarvoor: "The question is not, Can they *reason?* nor Can they *talk?* but, Can they *suffer?*" (Singer, 1991, p. 7). Volgens Singer zijn mensen en dieren *sentient beings* die leed en plezier kunnen ervaren en daarin, in principe, moreel niet verschillen. Gelijke belangen dienen gelijkelijks beschouwd te worden, is zijn adagium. In de utilistische dierethiek, waar Singer een belangrijke vertegenwoordiger van is, is deze symmetrie van een gelijkelijke beoordeling van gelijke belangen van en voor alle betrokkenen het centrale uitgangspunt. Het maken van een moreel onderscheid louter op basis van de soort waartoe een *sentient being* behoort, wordt speciesisme genoemd, en wordt door Singer en zijn navolgers op één lijn gesteld met racisme en seksisme. Het leed dat dieren ervaren mag in een afweging niet minder tellen dan dat van mensen, aldus Singer.

De opkomst van de discussie over de morele status van dieren heeft niet alleen het dier in onze morele kring gebracht, zij heeft ook tot wetgeving geleid, onder andere op het gebied van dierproeven. Sinds 1980 geldt in Nederland de Wet op de dierproeven (Wod) waarin de utilistische benadering dominant is. In Artikel 10 van de Wod wordt bijvoorbeeld gesteld dat een dierproef verboden is indien het doel ook met minder dieren of met minder ongerief voor de dieren bereikt kan worden of waarvan het belang niet opweegt tegen het ongerief dat de dieren wordt berokkend. Verder wordt in de wet, behalve voor mensapen, geen onderscheid gemaakt tussen soorten dieren.

Intrinsieke waarde

De utilistische benadering in de Wod lijkt echter in Artikel 1a te worden doorbroken. Dit artikel stelt dat de erkenning van de intrinsieke waarde van het dier een algemeen uitgangspunt is in de wet. De intrinsieke waarde van het dier is een begrip dat uit de deontologische dierethiek stamt, en dat refereert aan de waarde van een dier dat omwille van zichzelf gerespecteerd moet worden. In de Wod wordt de betekenis echter niet uitgelegd, noch wordt duidelijk gemaakt hoe dit begrip in een afweging gebruikt zou kunnen worden. In het zo verguisde maar anderszins toch zeer informatieve rapport van de commissie die de Wod vorig jaar evalueerde, wordt eveneens geconcludeerd dat de intrinsieke waarde van het dier geen zelfstandig afwegingscriterium voor de ethische toetsing vormt (Freriks et al,

2005). De commissie concludeert echter dat het utilistische afwegingskader van de Wod toch recht doet aan het uitgangspunt van de erkenning van de intrinsieke waarde van het dier: "Erkenning van de intrinsieke waarde van het dier houdt in dat het belang van het dier 'in een bewust afwegingsproces moet worden ingebracht'" (p. 49). Met andere woorden, het ongerief dat dieren ervaren, wordt volgens deze interpretatie serieus genomen, niet omdat het dier lijdt, maar omdat het dier een intrinsieke waarde heeft. Daar schiet je volgens mij niet veel mee op. Utilisten zoals Peter Singer hebben duidelijk gemaakt dat het vermogen tot lijden een zelfstandige reden is om dieren een morele status te geven; daar hebben we de intrinsieke waarde niet voor nodig.

De intrinsieke waarde moet niet als een ondersteuning van de utilistische theorie worden beschouwd, maar als een correctie hierop. Het grote probleem van de utilistische benadering is namelijk dat zij niet het dier centraal stelt, maar de geaggregeerde som van leed (pijn) en plezier (welzijn) van en voor alle betrokkenen. De intrinsieke waarde corrigeert het utilisme door het individu voorop te stellen. Tom Regan, een pionier in de dierethiek, stelt "Instead of thinking that *the interests individuals have* are what has fundamental moral value, we think that it is *the individuals who have interests who have such value*" (Regan, 2003, p. 67). Het geaggregeerde leed is niet verbonden aan een subject, een individu dat leed of plezier kan ervaren, maar aan een collectief dat niet als een *sentient being* kan worden beschouwd.

Keurslijf

De problemen waar men in de praktijk van dierproefbeoordeling tegen oploopt hebben echter juist met de specifieke uitgangspunten van utilisme te maken. Schurgers (2005) concludeert bijvoorbeeld in zijn onderzoek *Ethiek in dierexperimentencommissies* dat het voor DEC's soms moeilijk is om te kunnen beslissen tussen een proef met weinig ongerief voor relatief veel dieren en een proef met veel ongerief voor relatief weinig dieren. Ook al zou je er met een utilistische berekening uit kunnen komen, de kern van het probleem is, zoals we zagen, of je leed van meerdere dieren wel mag optellen. Een tweede probleem in de praktijk van proefdierbeoordeling is het utilistische verbod op het maken van een onderscheid tussen diersoorten indien er geen verschil is in de mate van lijden. Honden, katten en paarden hebben door hun verbondenheid

met de menselijke samenleving voor velen gevoelsmatig een streepje voor op ratten en muizen (Swart, 2004b), maar stuiten op het speciesismeverbod.

Het zou onjuist zijn om de moeilijkheden die zich voordoen bij de morele afweging van dierproeven in de schoenen van het utilisme te schuiven. Het probleem is dat de wet bij voorbaat een utilistisch keurslijf heeft gekozen. De keuze voor een bepaalde ethische benadering is echter zelf een ethische stap, omdat elke theorie expliciet en soms impliciet vooronderstellingen doet die vanuit een ander perspectief discutabel zijn. Dat los je niet op door een andere ethische benadering te kiezen. Elke ethische theorie kan slechts een deel van de morele werkelijkheid dekken. Een ethische theorie is een soort van landkaart om in de morele werkelijkheid van dilemma's onze weg te kunnen vinden. De huidige situatie lijkt op een vakantiereis waarbij je alleen over auto-kaarten beschikt, terwijl je ook wilt wandelen.

Geef ethiek de ruimte

De utilistisch georiënteerde Wod, en dus de praktijk van dierproevenbeoordeling, doet geen recht aan de dierethiek zoals die zich sinds de publicatie van Singer heeft ontwikkeld. Het aantal morele landkaarten is sterk toegenomen. Ook de nieuwe zouden gebruikt moeten worden om onze weg in het morele landschap van dierexperimenten te kunnen vinden. Relevant is bijvoorbeeld het gedachtegoed van Tom Regan die in zijn publicaties benadrukt dat dieren *sentient beings* zijn met morele rechten. Het zijn *subjects-of-a-life*: individuen die de kwaliteit van hun leven en hun bestaan ervaren en daarom niet louter als middel voor menselijke doeleinden mogen worden gebruikt (Regan, 1983). Een andere belangrijke ontwikkeling is de opkomst van het begrip integriteit: het respect voor de heelheid en authenticiteit van een levend wezen, dat met name in het debat over genetische modificatie heeft gespeeld, maar dat ook van toepassing is op 'gewone' dierproeven (Brom, 1997).

Recentelijk publiceerde Martha Nussbaum een kritische studie over de sociaal-contracttheorie van John Rawls, die zij amendeert en uitbreidt met een rechtentheorie die ook van toepassing is op dieren. Zij argumenteert dat levende wezens rechten hebben, omdat zij over te respecteren vermogens beschikken, zoals een florerend en gezond leven kunnen leiden (Nussbaum, 2006). Tenslotte zijn er in een dierproefafweging niet alleen dierethische problemen, maar interfereert een proef ook met ander morele domeinen zoals de eco-ethiek. Zo worden er proeven met wilde dieren uitgevoerd. Behalve aan de wetenschap kunnen zij ook bijdragen aan belangrijke natuurwaarden als biodiversiteit en behoud

van ecosystemen. De waarde van wildheid, van evolutionaire processen en van ecosystemen gaan daarbij interfereren met dierethische uitgangspunten (Swart, 2004a, 2005). De dierethiek moet zich ook bezig houden met de pluriforme context van proefdiergebruik, en overwegingen trachten aan te reiken indien zij botst met andere morele praktijken (zoals de eco-ethiek, de medische ethiek of beroeps-ethiek).

Concluderend kan worden gesteld dat de ontwikkelingen in de dierethiek hebben geleid tot een lijst van morele uitgangspunten en inzichten die verder gaat dan belangen, het vermogen tot lijden en het verbod op speciesisme. In de praktijk van dierproefbeoordeling krijgen deze nieuwe inzichten weinig kans door de fixatie op een utilistisch denkkader. Immers, uiteindelijk dient een dierexperimentencommissie in de huidige situatie in haar advies de vraag te beantwoorden of het ongerief dat de dieren in een proef wordt berokkend in verhouding staat tot de belangen die met de proef worden beoogd, en of een alternatief mogelijk is. Aantallen dieren versus ernst van het ongerief, soortoverwegingen, integriteit van dieren, de posities van wilde dieren, natuurwaarden en de emotionele verbondenheid met dieren zijn in de praktijk van dierproefbeoordeling echter relevante onderwerpen. Zij behoren ook moreel bediscussieerd en uitgediept te worden, en uiteindelijk ook een rol te krijgen in de besluitvorming omtrent dierproeven.

Het gaat er dus om dat de discussie over dierproeven binnen en buiten dierexperimentencommissies in een breder verband gevoerd gaat worden. Dierethische deliberatie zou meer kans krijgen indien dierexperimentencommissies als taak krijgen ethische discussies te voeren over hogere aggregatieniveaus van onderzoekvoornemens, zoals onderzoeksprogramma's van instellingen en geldverschaffers als NWO. De expliciete taak zou hierbij niet de afweging van het ongerief versus belangen zijn, maar een articulering en beoordeling (vanuit diverse ethische kaders) van de morele problemen in een brede context. Daarbij is grotere openbaarheid mogelijk dan bij de huidige onderzoeksprotocolbeoordeling, omdat vertrouwelijke onderzoekscondities op dit niveau niet of veel minder spelen. Sterker nog, maatschappelijke organisaties zoals de Dierenbescherming, wetenschappelijke belangenverenigingen en patiëntenorganisaties zouden bij deze exercitie moeten worden betrokken. Geef ethiek dus de ruimte.

Dr. Jac. Swart is werkzaam bij de Science & Society Group, Faculteit der Wiskunde en Natuurwetenschappen, Rijksuniversiteit Groningen

Literatuur

- Brom F.W.A. (1997) *Onherstelbaar verbeterd. Biotechnologie bij dieren als moreel probleem*. Assen: Van Gorcum.
- Freriks A.A., Meulen B.M.J. van der, Belt H. van der, Holt H. ten & Verstappen J. (2005) *Noodzakelijk kwaad. Evaluatie Wet op de dierproeven*. Reeks evaluatie regelgeving: deel 18. Den Haag: ZonMW.
- Nussbaum M.C. (2006) *Frontiers of Justice. Disability, Nationality, and Species Membership*. Cambridge, Massachusetts, London: The Belknap Press of Harvard University Press
- Regan T. (1983) *The Case for Animal Rights*. Berkely, Los Angeles: University of California Press.
- Regan T. (2003) *Animal Rights, Human Wrongs. An introduction to Moral Philosophy*. Lanham, Boulder, New York, Toronto, Oxford: Rowman & Littlefield Publishers.
- Schurgers R.G. *Ethiek in dierexperimentencommissies*. Wetenschapswinkel Biologie, Universiteit van Utrecht.
- Singer P. (1991) *Animal Liberation*. Second edition with a new Preface by the Author. London: PIMLICO.
- Singer P. (2003) Animal Liberation at 30. *The New York Review of books*, 50, 8, 15 mei, 2003.
- Swart, J.A.A. (2004a) The wild animal as a research animal. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 17, 2, 181–197.
- Swart, J.A.A. (2004b) Zijn sommige dieren meer gelijk dan andere dieren? In: Swart, J.A.A., Zwart, H. & Wolters, J. (eds.) *DEC's in discussie. De beoordeling van dierproeven in Nederland*. Budel: Damon, 69–78.
- Swart, J.A.A. (2005a) Care for the wild. Dealing with a pluralistic practice. *Environmental Values*, 14, 2, 251–263.

Thema dierproeven en de toekomst van de dierethiek

Theorie en praktijk in de dierproevenethiek

Jan Vorstenbosch

Je leest en hoort vaak dat de praktijk van dierproeven wordt beheerst door een 'utilistische' ethiek. Nu is het utilisme een van de meest uitgewerkte filosofische theorieën. Het is weinig waarschijnlijk dat onderzoekers en leden van DEC's bewust gebruik maken van de axioma's en principes die dit theoretische utilisme heeft opgeleverd, bijvoorbeeld de stelling dat uiteindelijk bewustzijnstoestanden van mensen en dieren het enige is wat er toe doet, en dat we het totaal van die bewustzijnstoestanden moeten maximaliseren.

We moeten misschien veronderstellen dat het 'praktische' utilisme berust op een andere notie van het nut van een dierproef (utilisme is afgeleid van utilitas = nut). Dit praktisch utilisme zou dan kunnen behelzen dat er steevast een *afweging* tussen verschillende min of meer vergelijkbare uitkomsten wordt gemaakt, bijvoorbeeld wat de ene dierproef die belastender is kost vergeleken met een minder belastende. Ik denk echter dat ook dit praktische utilisme, gespist op rationele afwegingen, als een beschrijving van de praktijk van dierproeven onjuist is. Ik heb het dan niet over min of meer irrationele houdingen en praktijken, ingegeven door luiheid, conservatisme, prestige, of wat dan ook. Ik heb het over die elementen in de praktijk van het beraad en beleid over dierproeven – intenties, doelen, afwegingen – die, met enige goede wil, als moreel (niet per se als moreel gerechtvaardigd) kunnen worden aangemerkt. Ik denk dat het beeld van die elementen nogal heterogeen en pluralistisch is en meer deontologische dan utilistische motieven kent, als we er een theoretisch kader bij zouden zoeken. Met deontologie bedoel ik dan niet een of andere *absolute* norm, maar een norm die grenzen stelt aan 'open afwegingen' op één (metrische) waarde.

Vier deontologische motieven

Ik noem vier van die deontologische motieven die niet alleen heterogeen maar ook theoretisch gezien nogal onsamenhangend zijn. Het eerste is het (gekwalificeerde) *antropocentrisme* of menselijk eigenbelang dat meestal de rechtvaardiging van dierproeven bepaalt. Als er enig menselijk belang mee gemoeid is, en de dierproef past binnen een wetenschappelijk verantwoord project, dan wordt de proef gerechtvaardigd geacht. (Soms wordt erop gewezen dat dierproeven soms ook in het belang van dieren zijn, maar daarbij wordt vaak gemakshalve vergeten dat mensen vaak de hand hebben in de oorzaak van de problemen die dieren ondervinden, en dat het oplossen van die problemen minstens zozeer een menselijk belang als een dierlijk belang is.) De mens is dus de maat van alle dierproeven, en een van de uitgangspunten van het theoretische utilisme, dat de belangen van mensen en dieren als *sentient beings* gelijkelijk in de morele beslissing betrokken moeten worden, wordt daarmee niet serieus genomen.

Het tweede deontologische element is dat terwille van de verbetering van het lot van dieren, zowel in de absolute zin dat er normen zijn voor het houden van dieren als in de relatieve zin dat daar waar mogelijk dierproeven verminderd en verminderd moeten worden, *kosten*

worden gemaakt (geld, energie, aandacht, andere voorwaarden) die niet meer in een of andere afweging met andere dingen, bijvoorbeeld in termen van *opportunity costs* (wat je anders met het geld zou kunnen doen) worden betrokken.

Het derde deontologische element is dat de meeste discussies over de toelaatbaarheid van dierproeven in de 'kwalitatieve' terminologie van substantiële, serieuze en oppervlakkige belangen van mensen (en dieren) worden gevoerd. Deze manier van afwegen is in strijd met de gedachte van kwantificering en aggregatie die het utilisme inspireert, waarin zelfs het meest substantiële belang van een individu het af zou moeten leggen tegen de totaliteit van heel veel kleinere belangen van anderen dat ermee gediend kan zijn.

Het vierde deontologische moment komt naar voren in de sinds enkele jaren opkomende discussies over de morele betekenis van het veranderen en doden van dieren. Concepten als integriteit en het principe van niet-doden hebben een duidelijke deontologische lading (het utilisme heeft notoir problemen met het afwijzen van pijnloos doden van mensen en dieren). Als we deze praktisch-morele en moreelpsychologische elementen uit de praktijk serieus willen nemen, zet dit een agenda voor een pluralistische deontologische ethiek van dierproeven.

Vergelijking

Een concrete situatie waarin deze analyse een rol zou kunnen gaan spelen, is de volgende vraag die ik al vaak uit dierexperimenten

voorgelegd heb gekregen. Hoe moeten wij omgaan met situaties waarin we een *geringer* aantal dieren zwaarder kunnen belasten (bijvoorbeeld door herhaald proeven te doen met deze dieren) tegenover situaties waarin een *groter* aantal dieren wordt gebruikt met minder ongerief? Dit is bijvoorbeeld het geval als telemetrie kan worden gebruikt om metingen te doen aan dieren, die daarmee zijn uitgerust in een belastende operatieve ingreep, in plaats van dezelfde metingen te verrichten op gedode dieren. Telemetrie heeft wetenschappelijke voordelen, maar het gaat nu even om de 'morele' vergelijking van die twee situaties. De (juiste) intuïtie van de vraag lijkt me dat er geen algebraïsche morele formule is om die twee situaties met elkaar te vergelijken, hetgeen me opnieuw een bewijs lijkt dat de praktijk veel minder utilistisch is dan gedacht. Misschien ook dat hier de herinnering opspeelt aan het uitgangspunt van het dierenbeleid in Nederland, de intrinsieke waarde van het *individuele dier*. Maar welke individuele dieren moeten hier de doorslag geven?

Ik laat het probleem hier liggen, om te besluiten met een meer programmatische opmerking, ik denk dat de toekomst van de dierproevenethiek, zowel de theorie als de praktijk, gebaat zou kunnen zijn bij het verzamelen, articuleren, theoretisch systematiseren en kritiseren van deze in de praktijk levende intuïties en overwegingen. De algemene gedachte dat de praktijk 'utilistisch' denkt, lijkt me daarbij eerder een sta in de weg.

Dr. Jan Vorstenbosch is verbonden aan het Ethiek Instituut, Universiteit Utrecht

Thema dierproeven en de toekomst van de dierethiek

Dierproeven en onze verantwoordelijkheid tot ethisch handelen

Maartje Hoogzaad

In de Wet op Dierproeven (Wod) wordt de diergroep 'mensapen' opgevat als een speciale groep binnen het proefdierbeleid: de gorilla, de bonobo, de chimpansee en de orang-oetan mogen niet als proefdier gebruikt worden. Op zichzelf is deze explicatie van de Wod niet opmerkelijk te noemen. Voortschrijdende inzichten hebben ons geleerd dat mensapen intelligente dieren zijn met een grote variëteit aan behoeften. Het gebruik van deze dieren als proefdier is dan ook niet 'aap-waardig' gebleken. Toch kunnen we ons de vraag stellen waarom eigenlijk enkel mensapen binnen het proefdierbeleid een aparte status hebben verkregen. Kunnen we niet met dezelfde stelligheid beweren dat bijvoorbeeld ook kleinere primaten, honden, katten en paarden intelligente dieren zijn met een grote variëteit aan behoeften?

Een veelgebruikt argument dat pleit voor een speciale status voor mensapen binnen proef-dieronderzoek zegt dat deze dieren genetisch

het dichtst bij de mens staan. Chimpansees en bonobo's zijn bijvoorbeeld voor meer dan 98% genetisch identiek aan de mens. Vanuit een

evolutionair gezichtspunt zijn mensapen nabije voorvaders, en we kunnen veel over onszelf leren door naar ze te kijken. De genetische verwantschap leidt echter ook tot het inzicht dat mensapen qua intelligentie en behoeften veel op de mens lijken. Een vrijstelling van proefdieronderzoek voor deze dieren ligt dan ook, met name vanwege welzijnsargumenten, voor de hand.

Deze argumentatie lijkt echter ook tot de conclusie te leiden dat kleinere primaten – evenals honden, katten en andere dieren – geen speciale status in proefdierbeleid behoeven, omdat zij (1) genetisch te ver van de mens zouden afstaan, en (2) omdat zij minder intelligent zouden zijn en daardoor minder complexe behoeften zouden hebben. Het gebruik van andere proefdieren dan mensapen lijkt hierdoor van minder moreel belang te zijn. In dit artikel trek ik deze argumentatie in twijfel. Behoort de speciale status van mensapen in proefdierbeleid gerechtvaardigd te worden aan de hand van de genetische relatie tot mensen en de daarmee samenhangende capaciteiten van deze dieren?

Menselijke verantwoordelijkheid tot ethisch handelen

Twee dominante theorieën over het morele belang van dieren in het algemeen zijn die van Peter Singer en Tom Regan. Singer is een utilitarist die stelt dat de behoeften van alle wezens met bewustzijn moeten worden meegerekend wanneer we het lijden in de wereld willen verminderen. Regan is een (deontologische) dierenrechtvoorstander die stelt dat alle zoogdieren dezelfde rechten als mensen zouden moeten hebben, omdat mensen en andere zoogdieren in essentie dezelfde capaciteiten hebben. Singer en Regan zijn in de jaren negentig van de vorige eeuw beide betrokken geweest bij het 'Great Ape Project', dat stelt dat mensapen dezelfde rechten zouden moeten hebben als mensen. Dit vanwege de intelligentie en de capaciteiten van mensapen, die gelijk gesteld worden aan de intelligentie en capaciteiten van jonge kinderen. Omdat jonge kinderen rechten hebben, behoren mensapen dezelfde rechten te hebben, redeneren Singer en Regan. Wat beide filosofen dus bepleiten is dat de capaciteiten van een dier van fundamenteel belang zijn voor de vraag of het dier ethisch behandeld moet worden.

Ik ben het eens met Singer en Regan als zij stellen dat de capaciteiten van een dier belangrijk zijn om de wijze waarop we een dier goed kunnen behandelen te kunnen bepalen. Maar het is denk ik niet correct te stellen dat we vanuit de capaciteiten die een dier bezit direct kunnen afleiden dát een dier ethisch

behandeld behoort te worden. De capaciteiten van een dier zijn van belang om te bepalen hoe ze correct te behandelen, maar ze zijn niet van belang om de plicht tot een ethische behandeling van het dier te kunnen rechtvaardigen. Daarvoor is een aanvullende argumentatie nodig.

Heike Baranzke is een filosofe die haar die-rethische ideeën baseert op de theorie van Kant. In het kort bepleit Baranzke dat wij mensen, als morele subjecten, volledig verantwoordelijk zijn voor hoe wij in deze wereld handelen. Deze verantwoordelijkheid dragen wij niet enkel voor onze medemensen, maar voor alle wezens in deze wereld. Wij mensen zijn verplicht om ethisch te handelen, dus om verantwoordelijk te zijn. De verantwoordelijkheid tot ethisch handelen is Kantiaans gefundeerd in de menselijke waardigheid, in het respect voor onszelf als moreel handelend wezen, en in de morele wet, die ons onze eigen morele subjectiviteit verplichtend oplegt. Hoe een menselijk wezen andere wezens – inclusief dieren – behandelt, is een reflectie van de mate waarop de mens slaagt, of juist faalt in de claim op zijn/haar morele subjectiviteit. Dit betekent dat de capaciteiten van een dier alleen geen goede reden zijn om het dier ethisch te behandelen. Ook de capaciteiten van mensen zijn geen directe reden om mensen ethisch te behandelen. De reden dat we andere wezens, inclusief dieren en onszelf, ethisch behoren te behandelen is in onszelf als morele subjecten ingebed. Als mensen zijn we in essentie morele wezens en dus ook verplicht om moreel te handelen. Dit betekent niet dat mensen enkel van belang zijn omdat zij morele wezens zijn. De moraliteit van mensen is geen capaciteit aan de hand waarvan wij beoordelen wie of wat belangrijk is, maar deze moraliteit is veeleer de verplichtende voorwaarde voor onze verantwoordelijkheid tot ethisch handelen.

Volgens Baranzkes interpretatie van Kant dragen mensen dus verantwoordelijkheid voor hun handelen ten aanzien van alle wezens. Empirische gegevens, zoals de capaciteiten en behoeften van een wezen, informeren ons enkel over hoe ethisch te handelen, of het nu een mens, een dier, een plant of zelfs een berg betreft. Een mens behoren wij te behandelen met respect voor zijn of haar morele subjectiviteit en met een indirecte verantwoordelijkheid voor zijn of haar behoeften. Verantwoordelijk handelen betekent dat we rekening behoren te houden met de behoeften van dieren aangezien zij wezens met bewustzijn zijn en wij ze pijn kunnen doen. Zelfs wezens of entiteiten zonder bewustzijn zijn deel van onze verantwoordelijkheid tot ethisch handelen. Hoe ethisch te handelen is in dezen volledig

afhankelijk van ons redelijke vermogen om te oordelen over het morele belang van onze verantwoordelijkheid ten aanzien van deze wezens of entiteiten.

Consequenties voor proefdiergebruik

Wat betekent dit voor de speciale status die mensapen genieten in proefdierbeleid? En wat zijn de consequenties van deze idee voor het proefdierbeleid ten aanzien van kleinere primaten, katten, honden, paarden en andere dieren? Wanneer we Baranzkes interpretatie van Kant accepteren, moeten we erkennen dat alle wezens van moreel belang zijn. Dit betekent dat wij, als morele subjecten, rekening moeten houden met de belangen en de behoeften van alle dieren. Niet enkel de behoeften van onszelf en van dieren die genetisch verwant aan ons zijn, zijn belangrijk genoeg om serieus te worden genomen. De behoeften van alle dieren tellen mee in de uitvoering van onze eigen ethische verantwoordelijkheid, zeker in het geval van proefdieren, waartoe wij in een directe ethisch relatie staan. Dit zou betekenen dat niet enkel mensapen zouden moeten worden uitgesloten van proefdieronderzoek. Ook aan de behoeften van veel andere proefdieren, inclusief kleinere primaten, honden, katten en paarden, kan niet worden voldaan in de onderzoekslaboratoria. Het is niet van belang dat deze dieren genetisch verder van de mens af staan, en het is ook niet van belang dat deze dieren minder gecompliceerde behoeften dan mensapen zouden hebben. De behoeften van deze dieren geven ons aanwijzingen over hoe we hen goed kunnen behandelen, en het is daarom onze morele plicht om verantwoordelijkheid voor hen te nemen. Kunnen wij niet aan de behoeften van de dieren in onderzoekslaboratoria voldoen door een 'dierwaardig' bestaan binnen zo'n instituut te garanderen, dan moeten we erkennen dat deze dieren niet in onderzoekslaboratoria horen te worden gebruikt.

Ter nuancering wil ik opmerken dat we in het geval van dierproeven helaas voor een dilemma staan. Met Kant erkennen we dat verantwoordelijk handelen onze morele verplichting is, ten aanzien van dieren, maar ook ten aanzien van mensen. We zijn verplicht rekening te

houden met de behoeften van de dieren, maar ook hebben we verplichtingen ten aanzien van menselijke behoeften. In deze samenleving zijn dierproeven een morele optie geworden om voor de behoeften en belangen van mensen en andere dieren op te komen. We moeten ook erkennen dat dierproeven van groot belang zijn geweest in de ontwikkeling van diverse medicijnen in de strijd tegen voorheen fatale ziekten. Tevens kunnen we, voor zover ik kan beoordelen, nog niet concluderen dat dierproeven totaal kunnen worden afgeschaft. De ontwikkeling van alternatieve niet-dierlijke methoden is nog niet voldoende gevorderd. Concreet betekent dit dat aan de beslissing tot toelaatbaarheid van bepaalde dierproeven altijd een zorgvuldige morele weging vooraf moet gaan.

Conclusie

Kunnen we stellen dat mensapen in proefdierbeleid een speciale status verdienen aan de hand van hun intelligentie en hun capaciteiten? Als bedoeld wordt dat de belangen en de behoeften van mensapen belangrijker zouden zijn dan die van andere dieren, dan kunnen we deze vraag met 'nee' beantwoorden. Het welzijn van alle proefdieren gaat ons evenzeer aan. We kunnen enkel concluderen dat een 'aap-waardig' bestaan voor mensapen in een onderzoekslaboratorium uitgesloten is, en dat de speciale status die zij hebben in proefdierbeleid daarom gerechtvaardigd is. Maar, dit geldt ook – en misschien wel in dezelfde mate – voor kleinere primaten, honden, katten, paarden en andere dieren.

Drs. Maartje Hoogzaad is filosofe

Literatuur

- Baranzke, H. (2004) Does Beast Suffering Count for Kant: A Contextual Examination of #17 in *The Doctrine of Virtue*. In: *Essays in Philosophy*, 5, 2, June 2004.
- Cavalieri, P. & Singer, P. (eds.; 1993) *The Great Ape Project, equality beyond humanity*. London: Fourth Estate
- Regan, T. (1983) *The Case for Animal Rights*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press
- Singer, P. (1995) Equality for Animals? In: Singer, P., *Practical Ethics*. Cambridge: Cambridge University Press, 55–82.

Thema dierproeven en de toekomst van de dierethiek

De publieke verantwoording van dierproeven

Janne Kuil

Op 9 augustus 2006 maakten het Universitair Medisch Centrum Groningen (UMCG) en het Hubrecht Laboratorium in een persbericht bekend dat zij nu weten welk gen de grootste beïnvloedt van de menselijke hersenen. Het ASB-11 gen is één van de 50 genen die het verschil bepalen tussen de mens en de chimpansee, zo werd gemeld, waarop hoogleraar Celbiologie, Maikel Pep-

pelenbosch, de conclusie trekt: 'Doordat bij mensen dit gen actiever is dan bij apen, kan je stellen dat ASB-11 er voor zorgt dat wij slimme mensen zijn met veel hersenen en geen domme apen'.

De ontdekking is gedaan in onderzoek aan embryo's van zebravissen, omdat de structuur van hun hersenstelsel veel overeenkomsten vertoont met dat van de mens. Volgens de onderzoekers 'staat de zebravis in neurologisch opzicht dicht bij de mens.'

Een persbericht waaraan de media hun eigen interpretatie hebben gegeven door te stellen dat nu het gen voor 'intelligentie' gevonden is. Dit is één voorbeeld van een persbericht uit zoveel over medische ontdekkingen waarbij dieren worden gebruikt. In deze bijdrage zal het genoemde bericht als voorbeeld dienen om dierproeven, de voorlichting daarover naar het publiek en de houding van onderzoekers ten opzichte van dieren te bespreken.

Voorlichting en verantwoording over dierproeven

De laatste jaren wordt verhit gediscussieerd over meer openheid over dierproeven. Alle stakeholders betrokken bij de problematiek zijn unaniem van mening dat het publiek beter voorgelicht moet worden. Eén van de vereisten is dan ook dat persberichten kort, bondig, helder en feitelijk dienen te zijn, zodat de lezer de (minimale) informatie krijgt om zich een redelijk beeld te vormen van de materie. Helaas lukt dit niet altijd, en worden er uitspraken aan wetenschappers ontlokt die op zijn minst opmerkelijk genoemd kunnen worden, zowel in wetenschappelijke als in ethische zin.

Om terug te keren naar het voorbeeld: het belang van het onderzoek met zebravissen en hun embryo's krijgt nauwelijks aandacht. Slechts in de allerlaatste alinea wordt de hoop uitgesproken dat het gen ingezet kan gaan worden in een methode om de ziekte van Parkinson te behandelen. Maar de onderzoekers houden een grote slag om de arm over de haalbaarheid ervan, omdat nog helemaal niet zeker is dat er een bruikbaar medicijn uit voort zal vloeien. Wat kan een geïnteresseerde burger nu uit deze berichtgeving opmaken? Wordt er realistische hoop geboden dat er op korte termijn 'oplossingen' komen? Of wordt het gezondheidsbelang erbij gehaald om het gebruik van dieren te rechtvaardigen, en gaat het wellicht puur om de bevrediging van de nieuwsgierigheid van de onderzoekers?

Het gebruik van dieren in wetenschappelijk onderzoek is in Nederland volgens de Wet op de dierproeven (Wod) alleen toegestaan als de instelling een vergunning heeft verkregen van het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) én als er een positief advies is gegeven door een Dier Experimenten Commissie (DEC). Deze DEC dient een ethische toetsing te verrichten ten aanzien van onder andere:

- voor welk doel welke diersoort in welk aantal wordt gebruikt,
- het maatschappelijk en wetenschappelijk belang ervan,

- alternatieve (diervrije) onderzoeksmethoden,
- de gevolgen voor het individuele dier en of het belang van het onderzoek opweegt tegen het ongerief (pijn, ongemak, stress, letsel) dat het dier wordt aangedaan.

Iedereen zou in staat gesteld moeten worden om kennis te nemen van gezondheidsvraagstukken en daaraan gerelateerde aspecten, zoals het gebruik van dieren in onderzoek. Alleen op basis van feitelijke informatie, inclusief de realiteit en de haalbaarheid van de gestelde claims van de onderzoeker, kan een afgewogen oordeel worden gevormd. Echter, nog te weinig geven wetenschappers uitleg over hun werk in begrijpelijke taal. Met name de verantwoording van het gebruik van dieren blijft voor anderen verborgen en dus niet te beoordelen. Hardnekkig heerst de vooronderstelling dat a) de materie te complex is, b) er weinig interesse voor is en c) het merendeel van de mensen zeker vóór dierproeven is als dit ten goede komt aan de volksgezondheid, vooral als men ervaring heeft met chronische en/of levensbedreigende ziekten. In een opiniepeiling uit 2004 van Intomart GfK, uitgevoerd in opdracht van de Dierenbescherming, worden deze ongefundeerde aannames echter weerlegd (pag. 16-17; www.dierenbescherming.nl).

Uit de opiniepeiling blijkt eveneens dat de beslissing over dierproeven niet zó complex is dat het tijdsverspilling zou zijn het publiek hierover te raadplegen. De samenleving vindt voorlichting over ziekten en aandoeningen, het voorkómen en/of de behandeling ervan, de wijzen waarop medicijnen worden ontwikkeld en het gebruik van dieren daarbij, wel degelijk belangrijk. Bovendien reageren mensen die ervaring hebben met chronische en/of levensbedreigende ziekten niet anders dan degenen die dat niet hebben. Zij hebben er wel minder vertrouwen in dat universiteiten en artsverenigingen de waarheid vertellen over dierproeven.

Wetenschappelijke conclusies

Het voorbeeld roept nog meer vragen op. Want, wat bedoelen de onderzoekers nu ei-

genlijk met de constatering dat 'de zebravis in neurologisch opzicht dicht bij de mens staat'? Wat zegt dit over het gebruik van juist deze dieren? Dergelijke opmerkingen zijn eerder verwarrend dan verhelderend: enerzijds wordt het verschil tussen aap en mens benadrukt; anderzijds de overeenkomst tussen zebravis en mens! Maar, staan niet alle gewervelde dieren (een zebravis(embryo) of welk ander dier dan ook) in neurologisch opzicht dicht bij de mens? Dieren worden met name in fundamenteel wetenschappelijk onderzoek gebruikt als 'modellen' voor de mens, bijvoorbeeld om kennis op te doen over biologische processen en functies, en om ziekten en aandoeningen te ontrafelen. Iedere onderzoeker zal beamen dat de bevindingen niet 1-op-1 van dier op mens zijn over te dragen, immers een zebravis (of muis, varken, aap of kip) is tenslotte geen mens. Daarentegen hebben mensen en met name gewervelde dieren overeenkomsten vanwege de evolutionaire homologe ontwikkelingen van genen, lichamelijke systemen en orgaanstelsels. Juist dát is de reden dat er vooral gewervelde dieren worden gebruikt in biomedisch onderzoek. Het zijn dus technisch-wetenschappelijke motieven die ten grondslag liggen aan het hetgeen gesteld wordt in het citaat. Een ethische rechtvaardiging ervan wordt echter niet gegeven.

Ethische oordelen

Tot slot: welke intentie heeft de hoogleraar gehad bij zijn conclusie over 'slimme mensen' en 'domme apen'? Hoe wil hij dat de lezer dit interpreteert? En, wat wordt bedoeld met 'slim' en 'dom'? Is 'slim' hetzelfde als 'intelligent'? Heeft de grootte van de hersenen evenredig te maken met 'slimheid' en 'domheid' of 'intelligentie'? Als we een ander wetenschappelijk artikel mogen geloven is alleen bij (menselijke) vrouwen de hersengrootte maat voor intelligentie en ruimtelijk inzicht, en geldt dit niet voor mannen (Niki Korteweg in NRC Handelsblad, 13 maart 2006).

Maar wat is intelligentie eigenlijk? Over het algemeen wordt een oordeel over de hóogte

van intelligentie tussen mensen onderling gegeven naar aanleiding van een uitslag op een zogenaamde intelligentietest. Een ieder die geïnteresseerd is in hoe dit uitgelegd kán worden verwijs ik naar het boek van de overleden bioloog Stephen Jay Gould *The Mismeasure of Man* (1981).

Kan men oprecht zeggen dat mensen 'slim' en apen 'dom' zijn, kortom, is het zowel wetenschappelijk valide als ethisch gepast om verschillende diersoorten met elkaar op slim- en/of domheid te vergelijken? Intelligentie kan worden omschreven als een verstandelijk vermogen en een verzameling van capaciteiten om bijvoorbeeld sociale situaties in te schatten, ruimtelijke problemen op te lossen of gedrag aan te passen aan onverwachte omstandigheden. Dat geldt voor mensen én voor andere dieren. Alle soorten dieren zijn zo 'intelligent' en verschillend als zij móeten zijn om te kunnen leven en óverleven in hun 'eigen' vertrouwde omgeving, maar ook in plotselinge veranderingen daarin. Dat betreft niet alleen dieren in het wild, maar ook dieren in diverse andere omstandigheden, bijvoorbeeld in laboratoria, bij mensen thuis, in de wei of in een dierentuin. Het centraal stellen van en afmeten van andere soorten aan de mens – de antropocentrische houding – is eerder vergelijkbaar met creationistisch (scheppings-) denken dan met het als feit aanvaarden van de evolutie.

Ik ben van mening dat ongenueanceerde uitspraken, zoals in het persbericht van het UMCG, een bioloog en wetenschapper onwaardig zijn. Bovendien vergroot het niet het vertrouwen van de burger dat betrouwbare informatie over dierproeven wordt gegeven. Evenmin draagt het bij aan de gewenste effectieve (wetenschappelijke) voorlichting en de dialoog tussen wetenschappers en publiek.

Drs. Janne Kuil is senior beleidsmedewerker Dierproeven en biotechnologie bij de Dierenbescherming

Thema Dierproeven en de toekomst van de dierethiek

Empirisch onderzoek naar morele oordeelsvorming bij genetische modificatie van dieren

Tjard de Cock Buning

Vijf jaar geleden organiseerde ik samen met Lino Paula op de zolder van het Rathenau Instituut een discussieavond met burgers over de biotechnologie bij dieren. Nog preciezer, zeven burgers onderwierpen de ethische normen van de Commissie Biotechnologie bij Dieren (CBD) aan een systematische reflectie. Twee jaar had Paula gewerkt aan een reconstructie van de ethische normen die door de CBD in de periode 1997-2001 zijn toegepast om biotechnologisch ingrepen bij

dieren ethisch te toetsen. Een samenvatting van dat werk is verschenen in de spraakmakende Rathenau uitgave *Biotechnologie bij Dieren Ethisch getoetst?* (2001). In die tijd zag ik een dergelijke bijeenkomst als een methodologische check op de vakblindheid van de onderzoeker. Ik noemde het de 'bias check'. Ik ben blij dat ik er toen mee begonnen ben. Sindsdien heb ik het steeds vaker toegepast en is de 'focusgroep' in mijn recente werk een belangrijke bron van empirisch moraal-onderzoek.

Op die zolderkamer van het Rathenau Instituut werd duidelijk dat oningevoerde burgers de meeste van de normen van de CBD konden volgen en onderschrijven. Zij waren het ook met een aantal argumentaties niet eens. Zij vonden het CBD-onderscheid in waarde tussen koeien, konijnen en muizen onbegrijpelijk. Het zijn allemaal dieren met een redelijk vergelijkbaar 'bewustzijn' en de culturele waarde van de koe speelt misschien wel, maar zou moreel niet relevant moeten zijn. Ook werd unaniem de externe financiering (NWO, KWF Kankerbestrijding) als een irrelevante norm voor de kwaliteit van het onderzoek afgeschoten. Het zou om de criteria gaan van die organisaties en als dat alleen wetenschappelijke criteria zijn, zijn ze in beperkte mate relevant voor de ethische toetsing. De CBD had ook een aantal procesoplossingen geformuleerd om toch oordelen in afwezigheid van kennis te kunnen maken. Omdat ten principale onbekend is of een dier leed zal ondervinden van de ingebrachte genen, adviseert de CBD (tot op heden) het dier te doden zodra geconstateerd wordt dat het dier ernstig lijdt. Geen van de burgers vond de dood een moreel te rechtvaardigen panacee voor het leed. Doden is immers de ultieme daad tegen 'het respect voor leven'. Ook dit kleine burgerpanel had over enkele casussen een minderheids- en meerderheidsstandpunt. Enkele maanden later in een simulatie van een CBD-vergadering waarbij de zittende leden waren vervangen door een nieuwe groep van experts, aangezocht volgens de wettelijke bepalingen, werden de inhoudelijke discussies op oude controversiële casussen nagenoeg identiek gereproduceerd. Dergelijke ervaringen in andere situaties, maakten mij duidelijk dat al snel in een groep van ca. zeven personen onder een gestructureerde leiding binnen enkele uren de belangrijkste argumentatielijnen voor een ethische beoordeling van de casus geëxpliciteerd zijn. Het doet er niet zo veel toe of dat 'geïnteresseerde burgers' zijn of 'experts'. Het belangrijkste verschil zit in het vocabulaire van de experts. Alhoewel dit vocabulaire technisch verschillend kan zijn tussen moleculair biologen en sociologen, verschijnt in de oordeelende stap toch weer een beperkte set aan normen die uitgebreide technische inschattingen trechteren tot rechtvaardigingen met betrekking tot bijvoorbeeld leed, doelstelling en alternatieven.

Zijn de inzichten uit groepsdiscussies anders dan uit een deskstudie naar discussies in media, of uit een enquête? Een enquête geeft je antwoord op de gestelde vragen en is daarmee ingeperkt tot het theoretische referentiekader van de ontwerper. Zelfs wanneer je professioneel alle valkuilen van een enquête vermijdt, zoals sturende vragen en opvolgend afhankelijke vragen, is de steekproef oncontroleerbaar select omdat onbekend is waarom 70% het formulier niet terugstuurt. De deskstudie naar discussies in media zijn beperkt omdat deze gekaderd zijn door de starter van de discussie. Wel kunnen er goed argumentatielijnen uit gedestilleerd worden.

Argumentatielijnen waarom men gedrag goedkeurt, of anderszins tot oordelen komt, zijn de communicatieve modules waarmee een groep haar normatieve stelsel opbouwt (of achteraf reconstrueert of rechtvaardigt). Met behulp van een serie interactieve methoden die in de zeventiger jaren van de vorige eeuw door hulpverleners in ontwikkelingslanden zijn ontwikkeld (focusgroepen, visualisaties) is het ook mogelijk om met niet-filosofisch geschoolde burgers in kort tijd een moreel be raad op te zetten waaruit samenhangende en onderling gevalideerde argumentatielijnen ontstaan. Zowel in focusgroepen als in socratische dialogen wordt ook systematisch onderzocht in hoeverre specifieke oordelen rond specifieke casussen universaliseerbaar zijn tot algemeen toepasbare argumentatielijnen. Impliciete moraal wordt geëxpliciteerd in samenhangende stelsels van argumentatielijnen. In onze vorig jaar gepubliceerde LNV-studie naar opvattingen van burgers over de morele status van dieren blijkt dat er vier argumentatief consistente stelsels worden gebruikt om normatieve oordelen over dieren vorm te geven. Typologisch gelabeld als denkstijlen: gebruikers, relatiezoekers, evenwichtsdenkers en oorsprongdenkers. Dat er twee, vier of zes waardenframes bestaan, is door meerdere filosofen aangegeven (bijvoorbeeld Zweers 1989). Onze typologie komt echter voort uit empirisch onderzoek naar de gebezigde argumentatielijnen.

Voor het begrijpen van de moraal is echter de werking van formele denkstijlen in morele oordelen veel interessanter. Dan stappen we het fascinerende domein van het empirische experiment binnen. Wat gebeurt er als personen met verschillende denkstijlen de opdracht

krijgen om met elkaar tot een gezamenlijk oordeel te komen over een casus? Welke delen van de morele frames worden moeiteloos losgelaten en welke worden vast gehouden? Hoe gaat men om met een casus uit de biotechnologie bij dieren in verschillende combinaties van de vier stijlen? Waar ligt het conflict en hoe wordt een 'faire' oplossing gevonden. Uit fig. 1 blijkt dat waardeconflicten tussen twee stijlen in het ergste geval resulteren in een jargonconflict (elkaars discours nauwelijks kunnen en willen verstaan) en inhoudelijke conflicten. Zelfs procedurele opties (bijv. een commissie van wijzen benoemen) lijken geen geaccepteerde bouwstenen te zijn om een gemeenschappelijk bruggenhoofd tussen de partijen te bouwen. Twee combinaties konden elkaar vinden in procedurele oplossingen en twee combinaties konden met elkaar tot inhoudelijke oordelen komen. Een moreel oordeel wordt als fair gezien in relatie tot de overeenstemming die met de ander is bereikt. Wat lijkt te duiden op een sterke component die gericht is op groepscohesie. Normen zijn niet de bindende drijfveren, maar eerder omgekeerd: het groepsproces genereert normen waar nodig. Normaanvaarding en de wil tot internalisatie, volgt op de wil tot identificatie met de ander. Moraal = mores = groepsidentiteit. De culturele antropoloog kijkt hier niet van op. Maar deze geeft ook geen antwoord op de paradoxale maatschappij die enerzijds erkenning van culturele pluriformiteit aan identiteiten voorstaat en anderzijds oproept tot de bewaking van onze normen en waarden. Een van beide delen van de paradox is vals, of op z'n minst een virtueel construct: of er is geen pluraliteit aan culturele waarden in onze maatschappij, of er zijn geen gedeelde normen en waarden. De academische en door veel ethici gevolgde uitweg is die van de dialectiek van Hegel. De contrasten zijn slechts relatief strijdig, op een hoger synthetisch conceptueel niveau blijken het twee extreme polen van een zelfde concept te zijn. De uitweg die wij in ons empirisch onderzoek door burgers zien gebruiken, is of de semantische verhulling ('samen komen we er wel uit') of de procedurele oplossing ('we beginnen met meer voorlichting'). In beide opties keert men de rug naar het conceptuele conflict. Uit de argumentaties

valt te lezen dat men dit bewust doet. Het is geen naïviteit of een intellectuele onmacht om niet naar een inhoudelijke overstijging van een waardenconflict te zoeken. Men ziet het niet als een pragmatische bijdrage aan de groepscohesie.

Indien deze observaties uit deze (en andere) experimenten juist zijn, dan is de radicale vraag aan de orde in hoeverre ethiek, als intellectuele conceptanalyse, relevantie heeft voor de morele dynamiek waarin de burgers zich van tijd tot tijd ondergedompeld voelen. Om terug te keren tot de dierethiek. Ethische analyses over de conceptuele hardheid van intrinsieke waarde, ten opzichte van juridische (autonomie, opeisbaarheid, handhaafbaarheid), theologische en concurrerende academische analyses (inherent worth en subject on its own), hebben zeker intern wetenschappelijke legitimiteit, maar lijken de maatschappelijke legitimiteit van dierethiek te verliezen. In ons empirisch moraal-onderzoek heeft niemand het over intrinsieke waarde, maar wel vinden alle denkstijlen elkaar op de notie van 'eigenwaarde van het dier'. Elke stijl definieert die eigenwaarde anders maar het genereert wel een virtuele basis voor consensus in morele oordelen en is daardoor de voorwaarde voor procedurele oplossingen om vastgelopen conflicten in wederzijds respect te erkennen en een commitment uit te spreken om het conflict in de toekomst nogmaals onder ogen te zien. Vooralsnog kan de maatschappij in een vermeende eensgezindheid weer verder.

Prof.dr. Tjard de Cock Buning is verbonden aan het Athena Instituut, Vrije Universiteit Amsterdam

Literatuur:

- De Cock Buning, Tj., Kupper, F., Krijgsman, L., Bout, H. & Bunders J. (2005) *Denken over de eigen waarde van dieren in Nederland; een waardevolle diversiteit*. Amsterdam: Athena Instituut. Publicatie op Website Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Voedselveiligheid.
- Paula, L.E. (2001) *Biotechnologie bij dieren ethisch getoetst?* Den Haag: Rathenau Instituut.
- Zweers, W. (1989) Grondhoudingen ten opzichte van natuur. *Heidemij Tijdschrift*, 6, 74-80.

fig 1. : Overzicht van de manieren waarop gemengde groepen met twee denkstijlen twee casussen op het gebied van biotechnologie en dieren tot een gemeenschappelijk oordeel trachten te brengen.

Denkstijl-combinatie	Gebruiker	Relatiezoeker	Balansdenker	Oorsprongdenker
Gebruiker				
Relatiezoeker	- inhoudelijke consensus - geen jargonconflict			
BalansDenker	- geen inhoudelijke consensus - procesoplossing - jargonconflict	- (geen) inhoudelijke consensus - procesoplossing - geen jargonconflict		
Oorsprongdenker	- geen inhoudelijke consensus - geen procesoplossing - jargonconflict	- geen - inhoudelijke consensus - geen procesoplossing - jargonconflict	- inhoudelijke consensus - geen jargonconflict	

Thema dierproeven en de toekomst van de dierethiek

Respect voor proefdieren?

Frans Stafleu

De nieuwe hoogleraar proefdierkunde in Nijmegen had een interessante en bevlogen inaugurele rede. Op overtuigende wijze liet Merel Riskens zien dat er in de toekomst door maatregelen in de sfeer van de huisvesting en de voeding enorme besparingen in het proefdiergebruik te halen zijn. Maar bij mij kriebelde er iets. Ik had bewondering voor de praktische aanpak, maar miste een metavisie. Haar visie was volledig gestoeld op de drie V's: streven naar Vermindering van het aantal gebruikte dieren, de proeven zoveel mogelijk Verfijnen, zodat het welzijn van de dieren zomin mogelijk wordt aangetast, en waar mogelijk dieren Vervangen door dierproefvrije alternatieven te gebruiken. Hoewel, er was ook een passage die boven het niveau van de drie V's uitsteeg. Zij benadrukte namelijk dat wij in de proefdierkunde *respect* moeten hebben voor de proefdieren. Het klonk zo vanzelfsprekend; binnen de proefdierkunde zullen de meeste mensen zeggen dat zij respect voor de dieren hebben, maar ik vind het steeds minder vanzelfsprekend. Ik zit namelijk in drie DEC's (Dier Experimenten Commissies) en als je ziet wat we in het kader van het hogere doel niet allemaal doen met de dieren, kan ik dat steeds minder verbinden met het woord 'respect'.

Respect?

Wat kan dit woord dan (zinnig) betekenen in deze context? Standaard antwoord: respect betekent dat wij ons realiseren dat dieren voelende en levende dieren zijn (*sensitive beings*) en dat wij daarnaar handelen. Deze omschrijving bevat twee belangrijke componenten, namelijk het 'zich realiseren' en het 'daarnaar handelen'. Voor wat betreft het zich realiseren zit het in het algemeen wel goed. Ik denk dat er weinig wetenschappers meer zijn die niet aannemen dat gewervelde proefdieren levende en gevoelige wezens zijn. Waar het moeilijker wordt is bij het daarnaar handelen. Wat houdt

dat nu in? In de proefdierkunde zal men zeggen dat dit betekent dat je de drie V's maximaal nastreeft. Bij dit antwoord heb ik twee vragen. De eerste vraag is in hoeverre we werkelijk streven naar die drie V's. De tweede is of het streven naar de drie V's een voldoende voorwaarde is om te zeggen dat we dieren respecteren.

Het streven naar de 3 V's

Laten we beginnen met de eerste vraag. Wat mij opvalt in mijn werk in de DEC's is dat het regelmatig voorkomt dat wij als DEC een bepaalde proefopzet hebben goedgekeurd, maar

dat om de een of andere reden de proef op die manier niet kan worden uitgevoerd. Dat kan bijvoorbeeld voorkomen als een bepaalde muizenstam niet leverbaar blijkt te zijn of een bepaalde techniek niet beschikbaar is. Wat gebeurt er dan? Dan wordt de proef meestal zodanig gemodificeerd dat hij alsnog kan worden uitgevoerd. Mijn vraag is dan of die muizenstam en/of techniek nu wel echt nodig was? Blijkbaar kan het ook zonder! Ik heb sterk de indruk dat de onderzoekers wat betreft de drie V's veel te weinig in hun creativiteit worden geprikkeld, en als dat door omstandigheden wel gebeurt er altijd wel een oplossing wordt gevonden. Het probleem is dat de DEC te weinig expertise heeft om in de specifieke context van de proef de mogelijke alternatieven te zien en dat de onderzoeker blijkbaar te weinig gemotiveerd is om daar naar te zoeken. Kortom ik denk dat er te weinig wordt gestreefd naar de drie V's en op dat punt de proefdieren niet het respect krijgen wat hen wordt toegedicht.

Is streven naar de 3 V's voldoende?

Dat brengt ons naar de tweede vraag: is streven naar de drie V's een voldoende voorwaarde om te kunnen spreken over respect voor het proefdier? Ik meen van niet. Ik wordt daarbij gesteund door de Wet op de dierproeven die stelt dat, voordat een dierproef goedgekeurd mag worden, er ook (naast het streven naar de drie V's) vastgesteld dient te worden dat het belang van het doel van de proef opweegt tegen het ongerief (=lijden) van het proefdier. Laat ik hier nu niet mijn stokpaardje bereiden en uitgebreid betogen dat DEC's veel te weinig aandacht besteden aan deze afweging. Ik verwijs hiervoor naar mijn proefschrift en naar de recente evaluatie van de Wet op de dierproeven (Stafleu, 1994; Swart et al., 2004). Nee, ik wil het hebben over wat ik in de praktijk van de DEC als doel van dierproeven zie voorbijkomen. Aanvankelijk zag ik voornamelijk goed gemotiveerde dierproeven: er was een duidelijk doel, er werd gemotiveerd waar het goed voor is en de proef werd (eventueel na kritisch commentaar van de DEC) technisch goed uitgevoerd. Maar na vele jaren zo gekken te hebben begint er zich een zekere onrust van mij meester te maken. Op bepaalde onderzoeksgebieden zie je steeds weer hetzelfde soort vraag opduiken, maar dan elke keer met een iets andere vraagstelling. Wat is de invloed van stofje A op depressie of stofje B of stofje C... etc. Ook zie je dat in een bepaald diermodel van alles wordt uitgetoet, zodanig dat mij het gevoel bekruipt dat 'het diermodel een proef zoekt': zo'n diermodel is er en moet dus als het ware gebruikt worden. Ondertussen is het resultaat van dit soort proeven voor de volksgezondheid moeilijk te achterhalen. Een veel gehoorde opmerking in

dit verband is dat dergelijk fundamenteel onderzoek nu eenmaal nodig is om zo nu en dan tot een bruikbare toepassing te komen, 'zo werkt wetenschappelijk onderzoek nu eenmaal'. Maar dat kost dan wel erg veel dieren! Ik vraag me steeds meer af of een dergelijke inefficiëntie, die blijkbaar inherent is aan wetenschappelijk onderzoek, ten koste mag gaan van zoveel dieren en hoe zich dit verhoudt tot onze claim dat we de proefdieren respecteren.

Analyse

Analyserend heb ik de indruk dat binnen de praktijk van de dierproeven 'respect voor dieren' een geaccepteerde norm is, maar dat tegelijkertijd proefdiergebruik zo gewoon is dat men niet maximaal streeft naar de drie V's, en dat het doel al snel een dierproef rechtvaardigt. Aangezien volgens mij respect niet alleen verwijst naar een intentie, maar ook naar een handelingsgevolg zet ik dus mijn vraagtekens bij het gebruik van de term 'respect voor dieren' in de context van dierproeven.

Gaan 'respect' en 'schade' toebrengen samen?

Laat ik tot slot een iets andere benadering kiezen: we zien dat er gesproken wordt over respect voor de dieren, en dat tegelijkertijd de dieren veel lijden wordt aangedaan. (Volgens de statistieken gaat ongeveer een kwart van de dierproeven gepaard met ernstig lijden.) Gaan die twee wel samen? Je zou kunnen zeggen dat we te maken hebben met een tragische keuze: weliswaar respecteer je de dieren, maar een groter belang (de volksgezondheid bijvoorbeeld) zorgt ervoor dat je geen uiting kunt geven aan dat respect. Misschien is dat zo, maar ik heb hierboven reeds beschreven dat ik aan de grootte van dat belang in veel gevallen begin te twijfelen. Laat ik een wat meer Kantiaanse opvatting van respect nemen: respect betekent dat je het object dat je respecteert niet louter als instrument beschouwt maar ook als doel op zich. Proefdieren zijn louter instrumenten, omdat ze bijvoorbeeld modellen zijn voor menselijke ziekten, of omdat ze anderszins bronnen van kennis zijn. Proefdieren zijn niet inherent verbonden met wetenschappelijk onderzoek, maar alleen noodzakelijk omdat we niets anders weten! Volgens mij kun je proefdieren niet respecteren, en tegelijkertijd puur als instrument inzetten en vaak vreselijke dingen met ze doen.

Conclusie

Kortom, we moeten ophouden met zeggen dat we de proefdieren respecteren. Dat doen we niet. Dat doen we principieel niet omdat we ze puur als instrument gebruiken en dat doen we praktisch gezien ook niet omdat we te weinig doen om het proefdiergebruik terug te bren-

gen tot het absolute minimum waarbij we wellicht kunnen spreken van een tragische keus.

Voor wat betreft het thema van dit nummer van de NVBe-nieuwsbrief zou ik zeggen dat we niet zozeer een nieuwe ethische invalshoek voor het proefdiergebruik nodig hebben, maar dat we op grond van de de 'oude' ethiek moeten gaan doen wat we zeggen, en het proef-

diergebruik met meer creativiteit en motivatie tot een absoluut minimum terugbrengen.

Literatuur

Stafleu, F. R. (1994) *The ethical acceptability of animal experiments as judged by researchers*. Proefschrift Universiteit Utrecht

Swart, J.A.A., Zwart, H. & Wolters, J. (eds., 2004) *DEC's in discussie. De beoordeling van dierproeven in Nederland*. Budel: Damon

Column

Een blanke lelie-bloem en een gedreven onderwijzer

Monique Janssens

Er zijn mensen die geen ethiekstudie nodig hebben om te weten wat het goede is. Zo stond ik vorige week in het uit de dertiende eeuw stammende ziekenhuis en Augustijner klooster het Elzenveld in Antwerpen, waar mijn oog viel op een gedenksteen uit 1832. De tekst luidt aldus:

TER ZALIGE GEDAGTENIS DER CHRISTELIJKE
HELDIN MARIA BEEKMAN, RELIGIEUSE IN DIT
GASTHUYS ONDER DE PROFESSIE -BENAMING
VAN

ZUSTER ELISABETH

ZIJ STIERF IN DEN BLOEY VAN HAAR LEVENS
JEUGD, NAUWELIJKS 26 JAEREN OUD

IN HET AKELIG TYD-STIP DER WOEDENDE
CHOLERA, DIE OP STAPEL VAN BURGER-LYKEN
HAEREN SCHRIK TROON VESTIGDE, OFFERDE
ZIJ ZICH VRIJWILLIG TOT VERZORGING EN
TROOST DER LYDELINGEN, DOOR DEZE VREE-
ZILYKE ZIEKTE AENGETAST;
DEN PEST-ADEM BLIES ZYN GIF OP DEZE BLAN-
KE LELIE-BLOEM AEN DE BED-SPONDE DER
ZIELTOGENDEN: EYLAES ZIJ VERWELKTE... VER-
ZWEK... EN STORTTE NEDER

RIP

Waarom raakte deze tekst me zo? Was het mijn ontvankelijkheid na een intens muzikaal weekend? Was het de beeldrijke taal (kom daar nog eens om!)? Was het de confrontatie met het schrijnende verschil tussen de mensen die iets dóén, en de mensen die aan het uitzoeken zijn wat ze het beste kunnen gáán doen voor de maatschappij? Het is alle drie waar. Muziek en taal, en in bredere zin cultuur, maken dat we onze ziel openstellen voor het onverwachte, het nieuwe, het niet gangbare. Als we in die gemoedstoestand kennismaken met mensen die met grote vanzelfsprekendheid bezig zijn het goede te doen, dan wordt er heel diep in ons iets aangeraakt.

Het overkomt mij ook wel als ik teksten voor UNICEF onder handen heb. Uit een potpourri van flarden uit het Spaans, via het Frans, in

rimboe-Engels vertaalde teksten moet ik dan een heldere, de geldschieter overtuigende projectomschrijving te maken. En dan opeens staan daar een paar zinnnetjes die het diepste in me aanraken.

In the school where Ana Paula studies, there lacks safe water and proper toilets. Rats, bats and snakes are often found on the floor. To rebuild it, the only teacher in the community has traveled several times to Cametá to buy building material, and require some add from the education authorities. He takes care of the school by himself, teaching, cooking meals for students, preparing classes, promoting sports activities, cleaning and rebuilding the school and repairing chairs. Eventually, community volunteers help, but Mr. Lindomar cannot always count on them. Otherwise, Ana Paula and other students will not have the chance to go to school.

Weer zo'n Florence Nightingale, denk ik dan, niet zonder respect. Iemand die zich uit de naad werkt om een paar kinderen te geven wat hun toekomt: een schone vloer, een stoel, onderwijs. De rillingen lopen je over de rug als je denkt aan de zorgen waar zo'n man 's nachts in bed wakker van zou kunnen liggen.

Het gevolg is dat ik zelf ook wakker lig, maar dan van het broedsel aan plannen dat zich roert in mijn hoofd. "Ik vraag waar ze mijn hulp kunnen gebruiken. Voor mij zoon vraag ik vrij van school, kan hij mooi helpen. Dat moet toch kunnen voor zo'n leerzame ervaring? Als we de maand december nemen, dan zitten er al twee weken vakantie bij, dat scheelt. Dat is nog eens een mooie manier om Kerst te vieren! Beter dan al die etentjes. We gaan werken in een weeshuis of zo. We vragen wat ze nodig hebben en nemen dat mee. Of we kopen hier onverwoestbaar speelgoed, voor elk kind iets! Nu doe ik het echt, nu zet ik het door!" Pas twee weken later realiseer ik me dat ik alweer verplichtingen ben aangegaan voor december. Dit jaar lukt het niet meer om een Florence Nightingale te worden. Misschien volgend jaar.

Algemeen

Overheidsbeleid inzake bio-ethiek (VWS)

Sicco Kuijper

Standpunt Preïmplantatie genetische diagnostiek

Op 10 mei 2006 zond de staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, Clémence Ross – van Dorp het standpunt over preïmplantatie genetische diagnostiek (PGD) naar de Tweede Kamer. PGD is genetisch onderzoek van embryo's in vitro om een ernstige aandoening die in de familie bekend is uit te sluiten. PGD is in Nederland toegestaan indien er een individueel verhoogd risico bestaat op een ernstige genetische aandoening bij het toekomstige kind. Het standpunt is opgesteld naar aanleiding van het advies van de Gezondheidsraad over PGD. In het standpunt verwoordt de staatssecretaris een aantal ethische overwegingen bij dit onderwerp en gaat zij in op de nadere indicatiestelling voor PGD. Uitgangspunt is dat PGD alleen geïndiceerd is als deze technische tussenkomst aan het begin van het leven in ieder geval ten goede komt aan het toekomstige kind zelf. Dit wordt bijvoorbeeld duidelijk bij de indicatie voor PGD in geval van donorschap voor een oudere zieke broer of zus. Dit is alleen toelaatbaar, indien het toekomstige kind dat met tussenkomst van IVF en PGD tot stand komt, zelf een individueel verhoogd risico heeft op de aandoening. Indien dat niet het geval is, en PGD dus louter en alleen plaatsvindt met het oog op donorschap, blijft PGD niet toegestaan.

Standpunt Wet Afbreking Zwangerschap

Op 27 april 2006 bracht de staatssecretaris haar standpunt uit over de evaluatie van de wet afbreking zwangerschap. Het is voor het eerst dat deze wet is geëvalueerd sinds de inwerkingtreding in 1984. De conclusie is dat de wet over het algemeen goed functioneert. Daarnaast geldt dat ook in de huidige tijd de basiswaarden van de wet nog evenzeer opgaan. De wet is een goede balans tussen de hulpverlening aan de vrouw en de bescherming van het ongeboren leven. Dit betekent ook dat de wet niet wordt aangepast. De verplichte beraadtermijn blijft bijvoorbeeld bestaan. Wel valt de overtijdbehandeling onder de wet, dit omdat vanwege medisch-technische ontwikkelingen de uitzonderingsgrond is verdwenen. Tijdens de behandeling van de wet begin jaren tachtig kon bij zeer

vroege zwangerschapsafbreking nog niet met zekerheid worden vastgesteld of er daadwerkelijk sprake was van zwangerschap. Door medisch-technische ontwikkelingen kan tegenwoordig wel in dit vroege stadium met zekerheid een zwangerschap worden vastgesteld. Om deze reden staat in het standpunt dat de overtijdbehandeling nu wel onder de wet valt.

Deskundigencommissie late zwangerschapsafbreking en levensbeëindiging bij pasgeborenen geïnstalleerd

Op 1 september 2006 is de nieuwe deskundigencommissie 'Late zwangerschapsafbreking en levensbeëindiging bij pasgeborenen geïnstalleerd.

De commissie gaat meldingen beoordelen van levensbeëindiging bij pasgeborenen vanwege uitzichtloos en ondraaglijk lijden. Ook kijkt de commissie naar meldingen van zwangerschappen die in een laat stadium worden afgebroken, omdat de ongeborenen weinig kans hebben te overleven vanwege ernstige en niet te herstellen functiestoornissen.

De commissie beoordeelt de meldingen op zorgvuldigheid van het handelen van de arts. Zij informeert het College van procureurs-generaal over haar oordeel. Levensbeëindiging bij ernstig lijdende pasgeborenen en late zwangerschapsafbreking blijven strafbaar.

De commissie begint op 1 november met haar inhoudelijke werkzaamheden.

De deskundigencommissie bestaat uit vijf leden, onder wie één rechtsgeleerde, één deskundige in ethische of zingevingvraagstukken en drie artsen. Tot voorzitter is benoemd prof. mr. dr. J.H.A.M. Hubben. De overige leden van de commissie zijn ethicus prof. dr. J.J.M. van Delden en de artsen prof. dr. L.A.A. Kollée, prof. dr. W.F.M. Arts en dr. G.C.M.L. Page-Christiaens.

De plaatsvervangende leden zijn voorzitter prof. mr. dr. T.M. Schalken, ethicus prof. dr. D.L. Willems en de artsen Dr. H.A.A. Brouwers, prof. dr. L.M.E. Smit en dr. G.G. Zeeman.

Drs. Sicco Kuijper is de nieuwe vaste correspondent van de NVBe-Nieuwsbrief. Hij is werkzaam bij de afdeling Ethiek van het ministerie van VWS.

Uit de Vereniging

Dieren in context

Vooraankondiging van de jaarvergadering 2006 van de Nederlandse Vereniging voor Bio-ethiek

Datum: 2 november 2006

Plaats: Utrecht; locatie wordt later bekend gemaakt

Tijd: 12.00–17.30 (voor leden)
13.10–17.30 (voor niet-leden)

Spreker:

Dr. Sjaak Swart

Referenten:

Prof. dr. Tjard de Cock Buning

Dr. Frans Stafleu

Prof. dr. Hub Zwart

Toelichting: dieren in context

Jaq. Swart

Sinds het eind van de 19^e eeuw heeft de morele gedachtevorming met betrekking tot dieren een flinke ontwikkeling doorgemaakt. Enigszins gechargeerd zou men kunnen stellen dat er een soort van morele emancipatie van het dier heeft plaatsgevonden na de erkenning dat dieren in een aantal morele relevante opzichten niet of nauwelijks fundamenteel verschillen van mensen. In dit proces heeft de biologie (onder meer anatomie en fysiologie, evolutietheorie en ethologie) een belangrijke rol gespeeld. Die morele emancipatie heeft haar gestalte gekregen in de vestiging van een aantal morele noties die enigszins vergelijkbaar zijn met noties uit de humane ethiek (Swart & Wolters, 2006). Voor utilistische visies is uiteraard het werk van Singer belangrijk geweest, voor meer deontologische visies het werk van onder meer Regan. De zorgethiek en deugdenethiek zijn in de dierethiek minder duidelijk aanwezig alhoewel voor de zorgethiek zeker aanknopingspunten zijn te vinden. De 'dier-deugdenethiek' is waarschijnlijk het minst uitgewerkt en wordt vermoedelijk vooral in meer intuïtieve zin toegepast door dierliefhebbers middels toekenningen van eigenschappen als fierheid, karaktervolheid aan dieren.

Opmerkelijk is dat in onze tijd ondanks deze emancipatie ook een hoge mate van morele discriminatie is blijven bestaan. Het maakt nogal uit of je als proefdier, huisdier, productdier of als wild dier wordt geboren. We mogen constateren dat de context een grote rol speelt en dat het ene dier andere niet is ondanks dat ze biologisch zeer vergelijkbaar kunnen zijn. Deze situatie botst met de meer essentialistische noties die in utilistische en deontologische benaderingen een grote rol

spelen. Het vermogen tot lijden en de intrinsieke waarde van een dier worden in hoge mate als contextonafhankelijk gezien. In ecologisch veldonderzoek aan dieren is ongeriefreductie echter van beperkte betekenis gebleven omdat ongerief en stress tot het normale en ook noodzakelijke ervaringsrepertoire van dieren behoren (Swart, 2004a). Dat verschillende contexten een rol spelen heb ik getracht uit te werken door een beroep te doen op de klassieke medisch-ethische uitgangspunten. Daarbij kwam ik tot de conclusie dat moreel onderscheid tussen biologisch vergelijkbare dieren gerechtvaardigd kan zijn (Swart, 2004b). Elders heb ik de rol van de context onderzocht door een zorgethische benadering los te laten op de gradiënt van gedomesticeerd naar wild (Swart, 2005a,b). De vraag is steeds welke unificerende maar tegelijk ook nuancerende noties gevonden kunnen worden in de kennelijk veelvormige context waarin dieren (en daarmee ook mensen) zich bevinden.

Het antwoord op de vraag wat de toekomst van de dierethiek zou kunnen inhouden – een vraag die het bestuur van de NVBe mij vroeg mede uit te werken – zal zich ook in deze richting bewegen. De 'zorg' voor (semi)wilde dieren in de Oostvaardersplassen of de morele aanvaardbaarheid van introductie de otter zijn relevante voorbeelden die ik graag zou willen belichten. Ook wil ik aandacht besteden aan proefdieren, niet in de laatste plaats omdat ons verhouding met deze dieren door velen als een 'noodzakelijk' kwaad wordt ervaren.

Literatuur

Swart, J.A.A. (2004a) The wild animal as a research animal. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 17, 2, 181–197.

Swart, J.A.A. (2004b) Zijn sommige dieren meer gelijk dan andere dieren? In: Swart, J.A.A., Zwart, H. & Wolters, J. (eds.) *DEC's in discussie. De beoordeling van dierproeven in Nederland*. Budel: Damon, 69–78.

Swart, J.A.A. (2005a) Care for the wild. Dealing with a pluralistic practice. *Environmental Values*, 14, 2, 251–263.

Swart, J. (2005b) De waarde van wild. *NVBe Nieuwsbrief*, 12, 4, 7–9.

Swart, J.A.A. & Wolters J.G. (2006) Grenzen van goed en kwaad. De ethiek van dierproeven. *Bio-Wetenschappen en Maatschappij*, 25, 1, 49–59.

Opgave

Ook aan leden wordt, in verband met de catering, gevraagd zich aan te melden voor de jaarvergadering. Dit kan door een e-mail te sturen, met uw naam en adresgegevens naar het secretariaat van de NVBe: nv-be@med.rug.nl. Voor meer informatie kunt u

ook bij het secretariaat terecht, te weten bij Annemieke Brouwers of Marijke van der Veen – Holman (050 3637818). Opgave uiterlijk voor woensdag 25 oktober as.

Boekbespreking

Bert Molewijk, *Risky Business. Individualised Evidence-Based Decision Support and the Ideal of Patiënt Autonomy. An Integrated Empirical Ethics Study*. S.l: s.n. (ISBN-90-9020322-2, 978-90-9020322-5).

Op 25 januari 2006 verdedigde Bert Molewijk in Leiden deze dissertatie over de relatie tussen het wetenschappelijk onderbouwd ondersteunen van beslissingen in de klinische praktijk enerzijds en het ideaal van patiëntautonomie anderzijds. Als casus heeft hij aneurysmapatiënten genomen die ondermeer op basis van risico-inschatting tot een besluit moeten komen over hun behandeltraject. Tijdens zijn onderzoek bleek reflectie op verhouding tussen sociale wetenschappen en ethiek zo cruciaal dat het een derde thema vormen. Het resultaat van zijn werk zijn tien deels overlappende artikelen, waarvan de helft gepubliceerd is en die voorzien van inleiding, conclusie en epiloog de dissertatie vormen.

Het proefschrift is opgebouwd uit vier delen. In het eerste deel (hoofdstuk 2-5) onderzoekt de auteur verschillende theorieën over autonomie, en ontwikkelt hij op basis daarvan een vragenlijst om het ideaal van autonomie bij patiënten en artsen in beeld te brengen. Het tweede deel (hoofdstuk 6-9) gaat over de wetenschappelijke ondersteuning van individuele beslissingen en het effect hiervan op de autonomie van patiënten. In het derde deel (hoofdstuk 10-11) wordt de impliciete normativiteit in het eerder beschreven besluitvormingsproces geanalyseerd en lanceert de auteur een 'geïntegreerde empirische ethiek', waarin sociale wetenschappers en ethici nauw samenwerken. In deel vier (hoofdstuk 12) wordt de materie nog eens hernomen en uitgewerkt in de vorm van conclusies.

Hoewel de hoofdstukken van dit proefschrift nogal verschillen in methode en doelgroep, en goed op zichzelf te lezen zijn, ontstaat bij cursorische lezing toch een interessant beeld van de weg die afgelegd is. Die weg loopt van een dichotomie van conceptuele verheldering van het autonomiebegrip in morele theorieën enerzijds, en kwantitatief en statistisch onderzoek naar autonomie-idealen bij patiënten en artsen anderzijds naar wat Molewijk een 'geïntegreerde empirische ethiek' noemt. Die integratie breekt heel mooi door in de hoofdstukken 8, 9 en 10. Daar wordt de praktijk bestudeerd en wordt in beeld gebracht dat spreken over patiëntautonomie niet kan los van – wat ik zou noemen – een hermeneutisch bewust-

Kosten

Voor leden van de NVBe is de jaarvergadering gratis. Niet-leden betalen € 35,-. Dit is inclusief het lidmaatschap van de vereniging voor de periode van 1 jaar.

zijn op verschillende deelgebieden: inzicht in de wijze waarop informatie door een patiënt wordt waargenomen, gewaardeerd en al dan niet geïntegreerd; besef dat beslissingen altijd een procesmatig karakter hebben waarbij interactie tussen mensen van belang is; en besef van de impliciete normativiteit van feiten die als 'evidence based' gepresenteerd worden. Deze hoofdstukken vormen naar mijn idee dan ook de waardevolle kern van het proefschrift. Het wringt voor mij dan ook enigszins dat een dergelijk hermeneutisch bewustzijn in de eerdere, kwantitatieve hoofdstukken lijkt te ontbreken.

Na het doorbreken van de hermeneutische zon, is hoofdstuk 11 bedoeld als een systematische presentatie en profilering van de eigen positie. Molewijk is bescheiden over de rijpheid van het ontwerp en ik beschouw het dan ook als een prachtig discussiestuk voor ethici. De tekst begint met een ideaaltypische opsomming van vier 'traditionele' wijzen waarop de ethiek met empirische data omgegaan zou zijn. Na korte kritische bespreking wordt de 'geïntegreerde empirische ethiek' (IEE) als nieuw en veelbelovend alternatief gelanceerd. Het valt mij echter niet mee om greep te krijgen op het vernieuwende van deze benadering. Voor een deel heeft dit te maken met een oude-wijn-in-nieuwe-zakken-gevoel (Is ethiek niet al voortkomend uit en betrokken op praxis vanaf Aristoteles? Stelde de uitvinder van het woord 'bio-ethiek', Van Rensselaer Potter in 1970, al niet dat deze onderneming in alle opzichten interdisciplinair zou moeten zijn? Wie herkent zich contextloos helemaal in een van de vier afgeserveerde alternatieven?); voor een deel hangt het samen met een voor mij blijvende verwarring tussen de wijze waarop deze IEE aankijkt tegen de verhouding feiten en waarden. Enerzijds wordt gezegd dat ze uiteindelijk op hetzelfde neerkomen ('in the end, their is no fundamental distinction between fact and value', p. 206), aan de andere kant zou je denken dat er dan niets meer te integreren valt. Hoe het ook zij: om de discussie te voeden is met name de tweede helft van het boek geslaagd. En daar mag de bio-ethiek toch blij mee zijn.

*Dr. Carlo Leget is verbonden aan de afdeling
Ethiek, Filosofie en Geschiedenis van het UMC St*

Radboud, Nijmegen

Boekbespreking

Jan Vorstenbosch, *Zorg. Een filosofische analyse*. Amsterdam: Uitgeverij Nieuwezijds, 2005.

Hoe schrijf je een recensie als je al twee lezers hebt horen zeggen dat ze niks met het boek kunnen? Hoe begin je te lezen? Zo neutraal mogelijk. Je bent enigszins bekend met de schrijver, diens vakkennis, eruditie en integriteit. Je kunt je niet voorstellen dat het 'niks is', maar je wilt open staan voor elke verrassing, aangenaam of onaangenaam. Je maakt je zo leeg als je kunt en begint te lezen.

Nu ik het boek *Zorg* van Jan Vorstenbosch uit heb en weet wat ik ga schrijven, durf ik wel één van de twee bovengenoemde lezers te citeren: "Hij kletst alle kanten op, maar waarheen?" Ik hoorde daarin stomverbaasd de echo van mijn eigen omschrijving van zijn colleges: "Overdonderend. Hij meandert alle kanten op, dus je moet ontzettend goed opletten om te weten waar het om draait." Het 'kletsen' van Vorstenbosch komt voort uit een visie, weet ik nu: je kunt een ethisch vraagstuk alleen zinvol benaderen vanuit de brede context, met aandacht voor de betrokken personen, hun situatie, de implicaties van de relevante begrippen, en de historische, sociale en politieke omgeving. In die zin is zijn werkstuk consistent, want hij benadert het begrip zorg werkelijk breed en uitputtend. Exploratief ingestelde filosofen en ethici zullen er veel inzicht en inspiratie uit putten. De ongeduldiger types, waaronder ik niet zonder schaamte mijzelf reken, blijven wellicht zitten met een concrete vraag als: waarheen met de zorg?

'Verkeerde' lezers

Vorstenbosch is zeer expliciet over zijn bedoeling: gedachten en argumentaties rond zorg verwoorden voor filosofen en leken; geen antwoorden geven, maar met de lezer op onderzoek uitgaan. Dit doet hij in drie delen: *Problemen*, *Theorie*, en *Praktijk*. Hij geeft toe dat de titel 'verkeerde' lezers zou kunnen trekken. De zorg is immers zozeer geïnstitutionaliseerd, dat men misschien verwacht een boek over het instituut in handen te hebben, terwijl hij het begrip 'zorg' nu juist wil uitkleeden en terugvoeren naar zijn naakte oorsprong "als een dimensie die *alle* menselijk bestaan en handelen kenmerkt" – wat misschien wat erg sterk gesteld is, maar van inzet helder en lovenswaardig. Mét de Canadese politicologe Joan Tronto pleit Vorstenbosch dan ook voor het benaderen van zorg als méér dan 'een probleem dat opgelost kan worden door de efficiëntie te vergroten'. De politiek zou daarbij meer aan moeten sluiten bij de bestaande zorgrelaties en krachten in de

maatschappij, en zich niet moeten vertillen aan een overmatige behoefte tot sturing. De boodschap is duidelijk, maar of ze doel treft is de vraag, verborgen als ze ligt in een diepzee van filosofische exercitie.

Semantische analyse

Een groot deel van die exercitie wordt ingenomen door een semantische analyse. Aan alle aspecten van de begrippen zorg, zorgen, zorgelijk, zorgzaam, bezorgd, zorgen voor en zorgen dat, wordt de nodige aandacht besteed. Het werkwoord zorgen, is de conclusie, impliceert onder andere een positieve houding, een zekere mate van aandacht en gerichtheid, en een object dat kwetsbaar is en daardoor zorg behoeft. Het verrast als hij stelt dat 'zorgen voor' in tegenstelling tot 'zorgen dat' altijd op levende wezens gericht is. Kan zorgen voor een gebouw dan niet? Verderop komt de nuance alsnog om de hoek kijken, als hij zich beroept op Heideggers gedachte dat niet alleen hoe we ons verhouden tot andere levende wezens en tot onszelf voortkomt uit zorg, maar ook hoe we ons verhouden tot levenloze objecten.

Zorgethiek

Het gaat Vorstenbosch er echter niet alleen om zorg als praktijk te verkennen, maar ook de daarmee nauw verbonden zorgethiek, die de zorg heeft uitgeroepen tot fundamenteel moreel concept, in verzet tegen een traditionele ethiek "die uitsluitend gericht is op geïsoleerde handelingen en die handelingen aan regels en plichten wil binden". De vraag is welke traditionele ethiek hier bedoeld wordt, want veel consequentialistisch georiënteerde richtingen erkennen dat een brede context, in elk geval op het gebied van gevolgen, in acht moet worden genomen om tot een moreel oordeel over een handeling of situatie te komen. Toch maakt Vorstenbosch helder dat het de zorgethiek is geweest die de nadruk heeft gelegd op begrippen als 'praktijk' en 'context' als moreel uiterst relevant. Hij pareert diverse kritieken op de zorgethiek voor zover de omvang van het boek dat toelaat. De gedachte dat deze denkrichting met haar aandacht voor context en individuele verschillen onacceptabel veel ruimte laat voor een subjectieve invulling, en daardoor weinig houvast biedt bij discussies en meningsverschillen, kan hij bij deze lezer echter niet wegnemen.

Wat hij een verdienste noemt van de zorgethiek, het feit dat ze niet uitgaat van een puur

cognitieve mens, maar oog heeft voor de “emotionele, praktische en sociale vermogens en behoeften” van de mens, roept de vraag op of een dergelijke ethiek meer dan descriptief kan zijn. Die grens tussen descriptie en normativiteit is ook wat vaag in een uitspraak als: “Een (...) belangrijke constatering is dat de verschillende dimensies van zorg – kennis, ervaring, betrokkenheid, tijd, competentie, streven en handelen – nauw met elkaar samenhangen binnen de zorg, vooral in sterk affectief en normatief geladen zorgrelaties. Dit noem ik de holistische structuur van zorg. De filosofie van de zorg corrigeert hiermee een zekere cognitivistische en tegen de affectiviteit gerichte tendens die belangrijke stromingen in de filosofie en ethiek historisch gezien heeft gekenmerkt.” Het is mij te kort door de bocht, maar we mogen niet vergeten dat bij een citaat als dit juist de context ontbreekt.

Zorg voor de kwetsbare samenleving

Wat wil de schrijver van de lezer, behalve dat die zich laaft aan de stroom van analyses? Hij pleit onder andere voor meer synergie tussen de zorgethiek en wat hij een tikje oneerbiedig de regelethiek noemt. “Het lijkt erop dat in de regelethiek wel degelijk ook een dimensie van zorg schuilgaat en dat daarom, omgekeerd, ook in de zorgethiek meer betekenis zou moeten worden gehecht aan regels dan doorgaans gebeurt.” Hij bespreekt nóg twee vermeende tegenstellingen: die tussen macht en

zorg, en die tussen rechtvaardigheid en zorg. Het zijn de helderste paragrafen, waarin de schrijver bovendien een boodschap aan de over normen en waarden struikelende maatschappij verkondigt: “Als kwetsbaarheid een kenmerk is van datgene waar de zorg zich op richt, dan zou de erkenning van deze vorm van kwetsbaarheid van de samenleving het begin kunnen zijn van een discussie over wat zorg voor de samenleving in het licht van de vele mogelijkheden die hier ontstaan, zou kunnen inhouden.” Een waar woord, maar laat die discussie dan wel een concrete vorm aannemen!

Meester van de omtrekkende beweging

Dieren, natuur en milieu als objecten van zorg worden kort besproken, en dat is jammer, want de schrijver heeft er genoeg over te melden. Het kenmerkt Vorstenbosch' originaliteit dat hij wel een aantal poëtische pagina's wijdt aan de zorg voor de tuin. Hier toont hij zich, nog meer dan elders, de meester van de omtrekkende beweging. Het begeerde inzicht houdt zich stil, maar hij blijft om de schuilplaats heen lopen, en waar dat maar kan naar binnen gluren. En als hij ons dan met veel woorden komt vertellen wat hij heeft gezien, moesten we misschien toch maar heel goed luisteren.

Monique Janssens

Boekbesprekingen

Govert den Hartogh, Inez de Beaufort (red.), *Een hoge prijs voor een kind. Morele problemen van nieuwe reproductieve technieken*. Assen: Van Gorcum, 2006. 194 pp., €27.50.

De eerste ‘reageerbuisbaby’, Louise Brown, is zelf alweer moeder. Was bij haar geboorte in 1978 in vitro fertilisatie (IVF) nog een experimentele techniek, nu vormt het een normaal onderdeel van het arsenaal aan voortplantingstechnieken. Daarnaast zijn er nieuwe mogelijkheden bijgekomen, zoals intracytoplasmatische sperminjectie (ICSI) of preimplantatie genetische diagnostiek van het embryo in vitro (PGD).

Sommige morele vragen spelen daarbij al vanaf het begin en keren steeds terug omdat wetenschappelijke en maatschappelijke ontwikkelingen maken dat er opnieuw over de vraag moet worden nagedacht. Dit geldt zeker voor de vraag wie voor hulp in aanmerking komt en de vraag wie de kosten van de behandeling moet dragen.

De bundel ‘Een hoge prijs voor een kind’ illustreert de blijvende relevantie van deze

vragen. In de bundel staan veertien artikelen, die voortkomen uit twee onderzoeksprojecten die door NWO gefinancierd zijn: ‘Morele contra-indicaties voor ouderschap’ en ‘Reproductieve keuzen: wie betaalt?’. Drie artikelen doen verslag van empirisch onderzoek. De andere artikelen zijn meer theoretische bijdragen.

Judith Wolleswinkel, Dini Smilde en Agnes van der Heide hebben bijvoorbeeld onderzocht hoe een panel van deskundigen en een aselekte steekproef van de Nederlandse bevolking denkt over de toelaatbaarheid en financiering van IVF en ICSI in verschillende bijzondere casus (bijvoorbeeld: vrouw 35 jaar in vroege menopauze met mannelijke partner of vrouw 35 jaar met man en beiden doof met 50% kans op doof kind). De deskundigen en de Nederlandse bevolking blijken grotendeels hetzelfde te oordelen over de toelaatbaarheid en de financiering.

Hunfeld en Passchier zijn geïnteresseerd in de vraag welke rol wetenschappelijke kennis speelt in medisch-ethische besluitvorming. IVF dient daarbij als casus. De besluitvorming van artsen over de toelating van de bijzondere hulpvragers (bijvoorbeeld: partner terminaal ziek of paar genetisch belast) tot de IVF-behandeling blijkt voornamelijk gebaseerd te zijn op intuïtie en teamoverleg. De reden daarvoor is dat er maar weinig wetenschappelijke kennis beschikbaar is om een oordeel op te baseren. Zodra die kennis er is, geeft die kennis de doorslag in de beoordeling van de toelating van de hulpvragers. Hun conclusie is dat het belang van wetenschappelijke kennis heel groot is.

Een belangrijke drijfveer achter de ontwikkeling van deze voortplantingstechnieken is dat mensen graag genetisch eigen kinderen hebben. Aandacht voor de vraag waarom genetisch eigen kinderen zo belangrijk zijn, kom je niet zo vaak tegen in discussies over de toelaatbaarheid van de nieuwe voortplantingstechnieken. Het artikel van Inez de Beaufort voorziet wat mij betreft in deze lacune. Zij denkt dat die wens te maken heeft met 'herkenning'. Het genetisch eigen kind heeft een plaats in een traditie, maakt deel uit van een geschiedenis en cultuur. Vanuit dat perspectief is het argument dat je als samenleving niet hoeft mee te betalen aan IVF of ICSI, omdat de wens naar genetisch eigen kinderen irrationeel of egoïstisch zou zijn, volgens haar niet steekhoudend.

Uitgaande van het belang van 'herkenning' van het kind door de (toekomstige) ouders, gaat Suzanne van de Vathorst na wat dat betekent voor mensen met een handicap (zoals doofheid), die die handicap als onderdeel van hun identiteit en hun leven met die handicap als waardevol ervaren. Zij beargumenteert dat deze ouders ook recht hebben om een donor te zoeken die in dit opzicht 'op hen lijkt' (ook doof is).

Een andere probleem dat in de bundel aan de orde komt is de vraag of je nadere eisen mag stellen aan vrouwen met obesitas. Mag je bijvoorbeeld eisen dat deze vrouwen eerst moeten afvallen, voordat zij voor IVF-behandeling in aanmerking komen? Inez de Beaufort, Didi Braat, Nick Macklon en Ineke Bolt buigen zich over deze vraag en het is een zware bevalling. Naar hun mening zijn er situaties waarin een IVF-behandeling medisch zinloos of onverantwoord is (bijvoorbeeld als de eierstokken niet zichtbaar zijn). In andere gevallen moet de behandelaar vrouwen wel aanraden om af te vallen, maar kan dat volgens hen niet als eis gesteld worden om voor (vergoeding van) behandeling in aanmerking te komen. Deze vraag speelt niet alleen in Nederland. De British Fertility Society heeft net een advies uitgebracht (augustus 2006) waarin

zij onder meer voorstelt om vrouwen met een body mass index hoger dan 36 uit te sluiten van een IVF-behandeling. Gezien de actualiteit van het onderwerp (toenemend overgewicht in de bevolking) is het jammer dat De Beaufort et al. de argumentatie voor hun beoordeling niet uitgebreider uitgewerkt hebben.

Om te bepalen of een IVF-behandeling voor vergoeding in aanmerking komt, dient er een medische indicatie voor de behandeling te zijn. Het criterium 'medische indicatie' lijkt een duidelijk criterium. Wybo Dondorp laat in zijn bijdrage echter zien dat 'medische indicatie' door de betekenis die het gekregen heeft (indien een paar niet zwanger wordt mag een medische reden verondersteld worden ook al wordt er geen oorzaak gevonden), helemaal niet zo'n duidelijk criterium is. Er zitten allerlei normatieve overwegingen in. Als je die normatieve overwegingen als uitgangspunt neemt, is het veel moeilijker om sommige bijzondere hulpvragers de toegang tot de behandeling te (blijven) ontzeggen. Zijn conclusie is dat er pas een besluit over vergoeding van de IVF-behandeling mogelijk is als eerst die normatieve overwegingen geëxpliciteerd en bediscussieerd zijn.

Ook de bijdrage van Henri Wijsbek gaat over de vergoeding van de IVF-behandeling. Hij vraagt zich af welke morele redenen er zijn om IVF collectief te vergoeden. En heb je bij het beantwoorden van die vraag iets aan theorieën van rechtvaardigheid? Het meeste perspectief biedt, volgens hem, Rawls' methode om tot 'reflectief evenwicht' te komen tussen je weloverwogen overtuigingen en je morele principes. Ook bij deze methode zijn echter kritische kanttekeningen te plaatsen, want om wiens weloverwogen oordelen gaat het. Voor de weloverwogen oordelen kun je het beste Aristoteles volgen en je baseren op de oordelen van de velen en de wijzen. In dit geval zijn dat de oordelen van de deskundigen en de Nederlanders uit het onderzoek van Wolleswinkel et al. (zie boven). Daaruit leidt Wijsbek af onder welke voorwaarden Nederlanders bereid zijn de kosten van IVF-collectief te dragen en welke 'principes' daaraan ten grondslag liggen. Deze uitleg is heel informatief. Net op het moment dat je als lezer denkt dat nu de conclusie komt dat er alle reden is om IVF in deze gevallen te vergoeden, meldt Wijsbek in de laatste paragraaf dat hij niet voor vergoeding van IVF is. Zijn redenen daarvoor (de gezondheidszorg moet betaalbaar blijven; er zijn grenzen aan de solidariteit; de kosten van de behandeling vallen in het niet bij de kosten van het grootbrengen van een kind) komen in deze bijdrage 'uit de lucht vallen'.

De andere artikelen behandelen onderwerpen als de beleving van IVF door vrouwen, het recht van alleenstaanden op IVF, de toegang van carrièrevrouwen tot een vruchtbaarheids-

verzekering, de screening van aspirant-ouders bij IVF (eenzelfde onderzoek als bij aspirant adoptie-ouders?), preïmplantatie genetische diagnostiek ten behoeve van een ander dan het toekomstige kind, hoe te denken over wensen van ouders die 'beyond therapy' gaan en de betekenis van 'het belang van het kind' waarnaar in de discussies over toelaatbaarheid steeds verwezen wordt.

De artikelen uit de bundel gaan, zoals al eerder is gezegd, allemaal op de een of andere

manier over toelating tot of financiering van de behandeling. Zij bestrijken daarbinnen echter een breed palet aan vragen en onderwerpen, zoals deze korte impressie laat zien. De artikelen zijn over het algemeen de moeite van het lezen waard. Ze geven stof tot nadenken en in een aantal gevallen argumenten voor aanpassing van het beleid.

Joke de Witte

Boekbespreking

Femke Takes, *Het recht te weten, "Het belang van het kind" in het debat over gametendonatie*

Proefschrift in de sociale wetenschappen, 25 april 2006 Nijmegen

In 2004 is de *wet donorgegevens kunstmatige bevruchting* van kracht geworden. Anonieme donaties van geslachtscellen zijn sindsdien niet meer toegestaan in Nederland. Alle donorgegevens worden centraal geregistreerd. Een kind dat is verwekt met behulp van een donorgameet, kan vanaf zijn twaalfde jaar donorgegevens inzien, die niet leiden tot identificatie van de individuele donor, zoals fysieke kenmerken, opleiding en beroep. Om identificerende gegevens kan een kind vanaf zestien jaar verzoeken. Een weigering van de kant van de donor wordt enkel om zwaarwegende redenen geaccepteerd, hetgeen de 'Stichting donorgegevens kunstmatige inseminatie' beoordeelt. Femke Takes promoveerde in april 2006 op de studie *Het recht te weten, "het belang van het kind" in het debat over gametendonatie*. Dit boek had een voorbereiding op deze wet kunnen zijn, een advies.

Het eerste deel van het boek is historisch. Takes gaat hierin na hoe het belang van het kind feitelijk is gearticuleerd in een halve eeuw debat, waarbij je de term debat ruim moet nemen, in de zin van openbare oordeelsvorming. Zij onderscheidt daarbij vier discoursen, het medische, het juridische, het pedagogische en het ethische. Ook deelt ze de publieke oordeelsvorming in perioden in, van 1945 tot 1970, de tijd van het grote geheim; de jaren zeventig, de tijd van het intermezzo; de jaren tachtig waarin donoranonimiteit ter discussie kwam te staan en de periode 1990 – 2004, de tijd van de ontwikkeling van regels en richtlijnen.

In deel twee analyseert en evalueert de auteur nieuwe normen voor 'het belang van het kind' waarbij zij zich concentreert op de veranderde meningen over geheimhouding en donoranonimiteit aan de hand van drie visies op het kind: het bevrijdingsperspectief, het ontwikkelingsperspectief en het zorgperspectief. Het gaat Takes om een goed normatief kader voor oordelen over deze gevoelige onderwerpen die zo diep in mensenlevens ingrijpen. Zij bekritiseert vooral het liberale burgerschapsdenken dat het kind beschouwt als een autonoom en mondig rechtssubject. Dit perspectief plaatst kinderen als partij tegenover ouders. Takes opteert zelf voor een zorgethische visie waarin het kind is ingebed in verbanden die levensnoodzakelijk voor haar of hem zijn. In plaats van opeisbare rechten staan de concrete behoeften van het kind cen-

traal, en dat is beter, meent Takes. Uiteindelijk is reactieve geheimhouding niet goed, want het kind heeft kennelijk behoefte aan weten (p. 168), maar geheimhouding als het kind niets vraagt kán een fijngevoelige reactie zijn op de behoefte van het kind aan onproblematistische loyaliteiten (p. 173). Anonimiteit van donoren is ook niet verdedigbaar, immers als het kind behoefte heeft aan informatie dan moet die er uiteraard ook zijn. De centrale registratie van donorgegevens is dus een goed ding vanuit zorgethisch perspectief.

Takes schetst een enigszins karikaturaal beeld van 'kinderbevrijders', die kinderen zien als autonome wezens en hen rechten willen geven waarmee ze zich kunnen bevrijden van de onderdrukking door ouders en andere pedagogen. 'Kinderbevrijders' leest een beetje als 'rattenvangers'. Is dit venijn terecht? Zou de behoefte van het kind wel centraal kunnen staan als het geen met die behoeften corresponderende rechten zou hebben? Is niet ons hele rechtssysteem eigenlijk bedoeld om te *zorgen* voor de leden van de samenleving? Misschien moet je constateren dat een zorgethisch perspectief, ontstaan als alternatief voor een ethiek van principes, een deel van die principes ook moet omarmen. Eén daarvan zou bijvoorbeeld kunnen zijn dat iedereen, ook een onmondig en afhankelijk kind, ook een kind dat niets vraagt, recht heeft op de waarheid over zijn ontstaan. Dat ouders de donatie vaak geheim houden, impliceert niet dat dat goed is. Mag je hopen dat je kind je vertrouwt als je het over zo'n fundamentele kwestie in een waan laat? En is 'de feitelijke behoefte van het kind' wel een voldoende leidraad in de opvoeding? Mocht een kind geen behoefte hebben aan kennis over zijn oorsprong, over de waarheid omtrent haar afstamming, dan moet je een kind die behoefte misschien wel bijbrengen.

Takes' proefschrift lees je met plezier. Er spreekt betrokkenheid uit en het is mooi, soepel en met zorg geschreven. De auteur wenst blijkens de proloog vanuit de filosofie een bijdrage te leveren aan maatschappelijke vraagstukken. Dat heeft ze zeker gedaan. Dat ze daarbij tegenspraak uitlokt, is uiteraard ook een verdienste.

Carla Bal

Lid worden?

Iedereen die op een of andere manier (op academisch niveau) betrokken is bij de 'levenswetenschappen' en de ethische reflectie daarop kan lid worden van de Nederlandse Vereniging voor Bio-ethiek.

Neem contact op met het secretariaat: Nederlandse Vereniging voor Bio-ethiek mw. Marijke van der Veen (bereikbaar op maandagochtend, woensdagochtend en vrijdag)

p/a Rijksuniversiteit Groningen
 GWZ – Metamedica
 Postbus 196
 9700 AD Groningen
 Tel: 050 3637818
 E-mail: nvbe@med.umcg.nl.

De NVBE streeft naar stimulering van de *bio-ethiek* (humane, dier- en natuurethiek) in relevante sectoren *contacten* tussen vertegenwoordigers uit verschillende vakgebieden, instellingen en organisaties die betrokken zijn bij bio-ethische kwesties (2), erkenning van de waarden van een *open discussie* over bio-ethische problemen in wetenschap en samenleving (3) en presentatie van de discussie in de bio-ethiek in Nederland (4).

De Nieuwsbrief van de vereniging draagt bij aan deze doelen door publicatie van bio-ethisch nieuws (van binnen en buiten de vereniging) en bondige voor een breed publiek toegankelijke interdisciplinaire bijdragen over bio-ethische kwesties, ter informatie én discussie.

De Nieuwsbrief verschijnt vier keer per jaar en wordt gratis toegezonden aan leden van de NVBe.

REDACTIEADRES

Secretariaat NVBe (mw. M. van der Veen)
 t.a.v. Nieuwsbrief-redactie
 Postbus 196
 9700 AD Groningen
 e-mail: nvbe@med.umcg.nl

REDACTIE

Carla Bal, Monique Janssens, Heleen van Luijn, Dick Meerman, Maartje Schermer, Lieke van der Scheer, Frans Stafleu, Joke de Witte (layout).

INSTRUCTIE VOOR BIJDAGEN

Bijdragen in overeenstemming met de doelstelling van de Nieuwsbrief zijn van harte welkom. Voor suggesties en vragen kunt u zich wenden tot de redactie via het e-mailadres. Artikelen bij voorkeur rond de 1000 woorden, boekbesprekingen en verslagen van congressen, conferenties, etc. maximaal 500 woorden.

Bij voorkeur geen voetnoten en geen uitgebreide literatuurverwijzingen. Bijdragen kunt u per e-mail of diskette sturen naar het redactie-adres.

De redactie behoudt zich het recht voor bijdragen te weigeren of in te korten.

BESTUUR NVBE

Dr. H. van de Belt, drs. M. de Bree, , drs. M. van den Hoven (penningmeester), dr. L. van der Scheer, dr. S. van de Vathorst, mr.dr. J.M.D. de Waardt, drs. M. Westerman, dr. C. Widdershoven-Heerding (secretaris), prof.dr. D. Willems (voorzitter).

www.nvbe.nl

Het volgende nummer van deze Nieuwsbrief verschijnt in december 2006
 Het thema van dit nummer is:

'Eigen verantwoordelijkheid voor je gezondheid'

De deadline voor het inleveren van bijdragen is:

20 november 2006

